

DISKUSE

O Velké Moravě, archeologii raného středověku i o nás samých

Jiří Macháček

Pokračování diskuse o raně středověké státnosti na Velké Moravě reaguje na příspěvky D. Kalhouse, N. a M. Profantových a I. Štefana. Zabývá se otázkami metodologickými, trhem a směnnými prostředky, funkcí Pohanska u Břeclavi a dalších velkomoravských hradisek, zdaněním společnosti, obchodem s otroky, pozemkovým vlastnictvím, postavením vládnoucích rodů, hranicemi Velké Moravy a v neposlední řadě i zánikem této „říše“, jehož příčiny jsou pro pochopení charakteru tehdejší společnosti klíčové. Předložená argumentace se opírá především o archeologické prameny.

Velká Morava – archeologie – raně středověká státnost – náčelnictví – mince – obchod s otroky – hranice – tribut a daně – kolaps

On the subject of Great Moravia, early medieval archaeology and archaeologists in general. The article, a continuation of the discussion on early medieval statehood in Great Moravia, addresses methodological questions, the market, exchange resources, the function of Pohansko near Břeclav and other Great Moravian fortified settlements, the taxation of society, the slave trade, land ownership, the standing of the ruling families, the borders of Great Moravia and finally the demise of this 'empire', the causes of which are of great importance in understanding the nature of society at the time. The following argumentation is based primarily on archaeological sources.

Great Moravia – archaeology – early medieval statehood – chiefdom – coins – slave trade – borders – tribute and taxes – collapse

Na úvod o jednom králi a dvou prezidentech

Roku 2012 vyšla česká verze textu, v němž jsem vyzval k všeobecné diskusi o charakteru velkomoravské společnosti (Macháček 2012). Článek vzbudil jistý zájem u nás i v blízkém okolí (Bartošková 2014; Lysý 2014, 119; Steinhübel 2014, 71), někteří kolegové publikovali své odpovědi na stránkách Archeologických rozhledů (Kalhous 2014; Profantová – Profant 2014; Štefan 2014). Jsem jim za to nesmírně vděčný, neboť otevřená a věcně vedená debata je hlavním hybatelem nového poznání nejen v archeologii, ale ve vědě obecně.¹

Stať byla původně myšlena jako polemika s axiomatickým užíváním termínu stát (případně „první slovanský stát“; „mocný stát“) pro definici Velké Moravy, a to v kontextu, který nepřipouští pochybnosti o mimořádné kulturní vyspělosti a výsadním postavení společnosti, která se takovým označením honosí. Podle reakcí publikovaných v Archeologických rozhledech se však zdá, že jsem mířil na špatný cíl. Jak poznamenávají mí oponenti, v dnešní odborné komunitě již není „reprezentanta hodného pozornosti“, který by v rámci svých „interpretačních rámců“ považoval otázku státního charakteru Velké Moravy za smysluplnou² (Profantová – Profant 2014, 134). Podle všeho tomu tak opravdu bude,

¹ Tento text věnuji studentům, kteří se účastnili v jarním semestru 2015 mého Středověkého semináře na Ústavu archeologie a muzeologie Masarykovy univerzity a svými podněty, dotazy i kritickou polemikou ovlivnili moji práci. Chtěl bych zároveň poděkovat kolegům, kteří mi při vzájemných diskusích poskytli četné rady či pročtení můj text a upozornili mě na jeho největší slabiny: mé díky patří Robertu Antonínovi, Stefanu Eichertovi, Janu Kolářovi, Kláře Šabatové a Martinu Wihodovi.

² Alespoň tímto způsobem interpretuji poněkud komplikovanou větnou konstrukci (Profantová – Profant 2014, 134): „Rekapitulace dalších výše uvedených interpretačních rámců, které by dávaly otázce po státním charakteru

neboť žádný z nich na výzvu k diskusi nezareagoval. To ale nemusí vadit, neboť „nacionalisté, kteří z Velké Moravy činí nástroj legitimace svého aktuálního politického programu“, by měli Svatopluka rádi i jako náčelníka, jak poznamenává I. Štefan (2014, 167). Jejich vliv na utváření veřejného mínění ve středoevropském prostoru však nelze podceňovat, což ukazuje boj, který nedávno svedla slovenská historiografie o královský titul Svatopluka (Lysý 2014, 235–247. s lit.). Podle M. Lysého „ide o typický produkt nacionálneho definovania dejín, v ktorom sa časť spoločnosti a historiografický prúd spojený s určitou časťou politického spektra pokúšajú prostredníctvom anachronickej terminológie pripútať k včasnostredovekému útvaru a vyhlásiť ho za „svoj“.“ (Lysý 2014, 237). S podobnými problémy se potýkají i jiné země, jako např. Chorvatsko, jehož ústava z roku 1990, kterou prosadil prezident, historik a podle mnohých i nacionalista Franjo Tuđman, odkazuje ve své preambuli na období raného středověku, kde prý počíná tisíciletá chorvatská státnost (Budak 2009, 259). Bohužel (nejen) v naší části Evropy je politická instrumentalizace dějin trvalým jevem. Velkomoravskou kartu vytáhl ve své České otázce již T. G. Masaryk, když kritizoval tzv. ideu cyrilomethodějskou, která hlásá, že „teprve uskutečněním tužeb cyrilomethodějských národ náš se obrodí“. Podle Masaryka se tato ideologie opírá o tři postuláty. Je jimi dávná představa o slovanské demokracii, která se na Velké Moravě pojí s rozkvětem církve slovanské, a především fixní idea o „politické samostatnosti a svěprávnosti Velké Moravy“, jinými slovy o její státnosti. V rovině politické považoval Masaryk takové úvahy za směšný nebo smutný nihilismus, z hlediska metodologického pak za poblouznění přílišným historismem, který se snaží navazovat na minulost co možná nejvzdálenější (Masaryk 1924, 212, 226–227).

Využívání/zneužívání Velké Moravy v politické propagandě následně vyvolává více ideologickou než odbornou polemiku. Debata s oponenty pak nezřídka končí ve slepých uličkách. To je i případ Imreho Boby, poválečného emigranta maďarsko-polského původu, pracovníka Radia Svobodná Evropa, posléze i amerického akademika³, a jeho následovníků, kteří se snažili lokalizovat Metodějovu Moravu mimo území dnešní České republiky a Slovenska, např. do okolí Sirmia (Bačič 1986; Curta 2009, 238–240). Myslím však, že by bylo chybou polemiku o Velké Moravě a její „státnosti“ opouštět. Tento problém musíme vyřešit již proto, že zahraniční badatelé právem upozorňují na terminologickou nekonzistentnost českého bádání. Jen s obtížemi chápou naše vědecké texty z minulosti zaplevelené různými floskulami a frázemi. Sami se pak pokoušejí o jejich vysvětlení ve srozumitelné a standardní řeči evropské medievistiky. V případě nesprávného užití termínu „stát“ v kontextu raně středověkých českých zemí tak naposledy učinil H. Wolfram, který poněkud ironicky poznamenal, že „wahrscheinlich löst sich aber das Problem, wenn man **stát** nicht mit Staat, sondern mit Herrschaft oder Reich ins Deutsche übersetzt.“ Musíme se smířit s tím, že z perspektivy zahraničních badatelů Morava a Čechy v 9. stol. „keine dauerhaften staatlichen Ordnungen begründeten“ (Wolfram 2011, 51). Tím, že se budeme navzájem přesvědčovat o opaku, svoji prestiž v evropské vědě nepozvedneme. Někteří naši medievisté si to naštěstí uvědomují. Upozorňují, že středověk termín „stát“ neznal, a navrhuji proto pracovat s jiným pojmovým aparátem (Wihoda 2010a, 32–33; 2010b, 48).

Nesmí však primárně jít o terminologické nuance a scholastické rozjímání o pojmech (jakkoli jsou přesné a jednoznačné pojmy pro vědecký diskurs důležité – viz níže), ale především o debatu nad konkrétními teoretickými modely, s jejichž pomocí interpretujeme struktury obsažené v archeologických, resp. historických pramenech (k metodě tvorby a použití modelů v archeologii viz *Neustupný 2007*, 176–187). Jak poznamenává R. Hodges (2012, 20), jen explicitní modely mohou být podrobeny důkladnému zkoumání a případně být i revidovány, pokud se projeví jako nedostatečné. Text, v němž jsem Velkou Moravu v kontrastu k státu charakterizoval jako rozvinuté náčelnictví, byl pokusem o definici takového interpretačního modelu, resp. ideálního typu. Mí oponenti to naštěstí pochopili zcela správně a více či méně elegantním způsobem přistoupili k evaluaci předložené hypotézy. V následujícím

Velké Moravy raně středověkých knížectví smysl, by byla dosti rozsáhlá a pro diskusi s textem Jiřího Macháčka zbytečná. Žádný z nich nemá v dnešním odborné komunitě reprezentanta hodného pozornosti.“

³ Pro úplnost dodejme, že Imre Boba byl také aktivním spolupracovníkem polského odboje a jeho spojkou v Maďarsku za 2. sv. války, kde pomáhal polským i židovským uprchlíkům, za což byl vyznamenán polskou exilovou vládou (*Velikonja 1996*).

textu bych se chtěl zamyslet nad jejich argumenty – některé z nich vyvrátit, jiné naopak integrovat do stávajícího modelu, a tím ho vylepšit, resp. stabilizovat ve smyslu iterativní metody *E. Neustupného* (2007, 22). Nemohu reagovat na všechny dílčí připomínky či výtky a nemám ambice polemizovat s jednotlivými oponenty, jejichž příspěvky se od sebe liší nejen rozsahem, ale i pojetím. Pokusím se nicméně vyjádřit se k nejdůležitějším tématům, a to zvláště těm, které v diskusi rezonovaly u více autorů. Svůj text rozdělím do několika okruhů. Budu se zabývat otázkami metodologickými, them a směnnými prostředky, funkcí Pohanska u Břeclavi a dalších velkomoravských hradisek, zdaněním společnosti, obchodem s otroky, pozemkovým vlastnictvím, postavením vládnoucích rodů, hranicemi Velké Moravy a v neposlední řadě i zánikem této „říše“, jehož příčiny jsou pro pochopení charakteru tehdejší společnosti klíčové. Při své argumentaci se opřu především o archeologické prameny. Tam, kde archeologie naráží na své explanační limity, zabrousím i do hájemství historie, v níž se však budu pokorně pohybovat pod kuratelou dnešních dějepisců, jejichž znalosti písemných pramenů nemohu konkurovat.

Metodologické otázky, čili co na to Karl Popper, Max Weber a Evžen Neustupný

Ve svém původním textu jsem upozornil na axiomatickou povahu dosavadních tvrzení o velkomoravské státnosti, což samo o sobě nemusí být zásadním problémem. Raně středověký stát ani jiné společenské formy však nebyly v naší archeologii nikdy explicitně definovány. Podle K. Poppera „nedefinované základní ideje nebo primitivní termíny lze pokládat za prázdná místa“. Takový systém interpretací nejde „pokládat za systém empirických nebo vědeckých hypotéz, protože nemůže být vyvrácen falsifikací svých důsledků“. Abychom mohli v našem poznávání raně středověkého světa postoupit dále, musíme tvořit takové teorie, které lze falsifikovat – jinými slovy náš „vědecký systém musí dovolovat své vyvrácení zkušeností“. Jen takový přístup umožní v soutěži teorií rozpoznat „tu, která se přirozeným výběrem prokáže jako nejodolnější pro přežití. Bude to ta teorie, která nejen vydržela nejpřísnější testy, nýbrž ta, která je testovatelná nejpřísnějším způsobem“ (Popper 1997, 58–59, 99). Svoji teorii jsem se snažil zformulovat tak, aby takové testování umožnila, což moji oponenti bohatě využili. Část jejich připomínek se vázala na otázky metodologické.

D. Kalhouz upozorňuje, že v mém příspěvku „zcela převládá ekonomické vidění problému“. Podle něj však stát „existuje v první řadě – řečeno metaforicky – v hlavách lidí“ (Kalhouz 2014, 177). Pokud bych měl odpovědět v podobném duchu, pak archeologové samozřejmě mohou nahlédnout do hlav starých Moravanů (na rozdíl od historiků). Bohužel v nich najdou jen půdní substrát, který nahradil šedou kůru mozkovou během tisíciletí, jež uplynulo od jejich smrti. Archeologickými prostředky můžeme zkoumat pouze důsledky jejich rozhodnutí a činů. Ty jsou pro archeology nejlépe čitelné právě v sídelní struktuře, distribuci hmotných statků a ekonomické oblasti. Pokud bychom přijali argumentaci D. Kalhouse, pak se jako archeologové dostaneme do slepé gnoseologické uličky (a kolegové, kteří se zabývají předliterárním obdobím, by smysl své existence patrně ztratili docela). Nemyslím si však, že by historici na tom byli o mnoho lépe, zvláště pokud se zabývají oblastí, která je na písemné prameny tak chudá, jako Morava v raném středověku. Tuto linii úvah proto nepokládám za příliš produktivní a z hlediska archeologie ji nemá smysl následovat. Tím ovšem nechci říci, že by otázka kolektivních identit, resp. výzkumy středověké mentality byly zbytečné. Právě naopak. Je však nutné realisticky zhodnotit potenciální přínos jednotlivých vědních oborů k takovému druhu poznání i dostupnost potřebných pramenů pro různá období.

Závažnější výhrady metodologického rázu se objevují v článku I. Štefana. Ten soudí, že pojmy stát a náčelnictví mají „svůj domov v jiné oblasti společenských věd“ (Štefan 2014, 143). To je však pravda pouze částečně. Historici středověku opravdu ve své většině pojem náčelnictví neužívají (existují samozřejmě i výjimky, např. Wickham 2005, 370), kulturní antropologové či archeologové však běžně pracují s oběma pojmy. Nemohou ani jinak, pokud chtějí pochopit dynamiku vývoje lidské společnosti, která se projevuje zvyšováním či snižováním komplexity (Tainter 2009). Pojem stát je v tomto terminologickém systému vyhrazen jen těm nejkomplexnějším společnostem. Takového stupně rozvoje nedosáhla pouze Evropa ve středověku a novověku, ale i různé společnosti od Mezopotámie, Egypta a Středomoří po střední Ameriku, Čínu a Indii, a to vícekrát během posledních pěti tisíc let

(Bárta 2013, 111–114; Danielisová 2013, 159–165). Za stát tak nemůžeme v duchu weberovském považovat pouze moderní organizaci novověku (k tomu i Třeštlík 1999, 93–94).

Abych se vyhnul původní výtce I. Štefana, který upozornil, že nekonzistentně směšují pojmy používané odlišným způsobem různými disciplínami, pokusím se nadále pohybovat pouze v rámci jednoho, a to kulturně antropologického diskursu (koneckonců právě o to jsem se vždy snažil). Tento přístup má i tu výhodu, že umožňuje paradigmatickou změnu mediévistiky v národním i evropském kontextu (Pohl 2006, 18). V diskusi o středověké státnosti a vládě se díky tomu otevírají nové cesty poznání např. analýzou ritualizované komunikace (u nás např. Antonín 2013). Nelze však říci, že by se jednalo o univerzální a všeobecně platný recept. Některé disciplíny, např. právní dějiny, dnes již nemají zájem operovat s pojmem „stát“ pro raný středověk. Užití takového termínu nepovažují pro dané období za produktivní. Jeho analytický potenciál není podle nich dostatečně silný (Meyer 2010).⁴

I. Štefan dále upozorňuje na nebezpečí, které v sobě obsahuje neoevolucionismus spojený se snahou o formální kategorizaci vývojových stádií společnosti (srov. Štefan 2014, 143–145, 166). Naznačuje, že jsem účelovým výběrem omezeného počtu znaků přizpůsobil tzv. „diferencovanou historickou realitu“ teoretickému modelu. Pojmy, které používám, jsou podle něj či podle autorů, na něž se odvolává, neúnosné či extrémní abstrakce. Diskusi o nich lze proto odbýt na pouhých třech stranách Štefanova článku, neboť o samotné pojmy podle něj nejde. Takové pojetí však značně zavání empirismem, který představuje podle E. Neustupného „v každé vědě hlavní nebezpečí“. Vědu totiž nelze dělat bez teorie, a tedy ani bez abstraktních pojmů a teoretických modelů. Nesmíme zapomenout, že „společenské teorie ... se skládají z pojmů“ (Neustupný 2007, 15, 176). I náčelnictví či stát patří k takovým pojmům (pseudooobrazům). Nelze je ničím nahradit. Jsou totiž naplněny významem, který v archeologických strukturách, jež tvoří empirickou složku našeho bádání (a jediný reálný pozůstatek oně Štefanovy „diferencované historické reality“), obsažen není. „Je třeba spojit modely s archeologickými prameny, aby se dosáhlo konkrétního poznání“ (Neustupný 2007, 15–16). Žádný model nemůže být pochopitelně dokonale úplný. Vždy se jedná o určitou simplifikaci či abstrakci živé kultury. Jde, jako v případě ideálního typu Maxe Webera, jen o pouhou konstrukci zkoumaného fenoménu. „Idealtypus“ tak není totálním a mnohovrstevným obrazem „historické reality“. Je selektivní – opomíjí to, co z nějakého důvodu není pro řešení našich otázek relevantní. Slouží jen jako badatelský prostředek. Především nám však poskytuje výrazové prostředky. Při naší práci zjišťujeme, jak se v každém jednotlivém případě naše empirické poznatky onomu ideálnímu obrazu blíží či vzdalují (Münch 2004, 153–154; Havelka 2007, 82–83). Kritizuje-li I. Štefan moji práci s teoretickými pojmy a modely jako „pohyb v zrcadlové síni“, pak bychom se měli společně do jednoho z oněch zrcadel zahledět a zamyslet se, jakým směrem se má naše raně středověká archeologie ubírat. Chceme-li, aby překročila hranice prostého empirismu, v němž uvízla během myšlenkově sterilního období poslední třetiny 20. stol., neobejdeme se bez abstraktních pojmů, jakými jsou náčelnictví či stát – pojmů ze své podstaty nedokonalých a zjednodušujících, pro naši práci však přesto nezbytných. Vytvářením a užíváním určité terminologie zároveň formujeme nový diskurs, který nás jednak odlišuje od předcházejících fází bádání, jednak nám umožňuje mezi sebou komunikovat na nové kvalitativní úrovni (Třeštlík 2003, 31–35). Nejenom novými objevy, ale i změnami v rovině metodologické a teoretické, včetně inovací v pojmosloví se naše věda posunuje dále.

Pokud jde o problematiku neoevolucionismu, pak se asi shodneme, že společnost raného středověku není statická, ale proměňuje se. Na jejím počátku stojí velice jednoduché formy známé již ze starších fází pravěku, kdy vrchol společenské pyramidy tvořili lidé označovaní jako „big men“ či „great men“ (Curta 2001, 328–332; Květina 2004, 387; Eichert 2014a, 66, 70). Tito zdatní mužové odvozovali svoje postavení z individuálních schopností, které uplatňovali buď jako vojenští velitelé, nebo při kontrole a rozdělování společenských statků v době míru. Jejich status však nepřecházel na potomky, nemohl být zděděn. Typickými zástupci této kategorie jsou vůdci, kteří stáli v čele slovanských nájezdů na území byzantské říše v 6. a 7. stol., např. jistý Ardagastus. Patřil k nim ještě i Samo, kterému

⁴ Je poněkud paradoxní, že termín stát pro označení Velké Moravy pomohla původně prosadit právě ona dnes tak hyperkritická právní historie (Lysý 2014, 112).

se nepodařilo předat vládu žádnému ze svých početných synů. Ani on nevytvořil náčelnický systém (*chieftain*), jehož typickým znakem je nástupnictví v pokrevní linii. I na území Dalmácie, která v raném středověku procházela podobným vývojem jako Morava, se náčelnická nobilita objevila až po roce 775. Předcházející fáze se klasifikuje jako „‘Big-men’ society“ (*Džino 2010*, 171, 217; *2014*, 144).

Raně středověká společnost středovýchodní Evropy nicméně dokázala v poměrně krátké době zvýšit svoji komplexitu a posunout se z této základní úrovně podstatně dále. Ústředním bodem celé diskuse je otázka, zda v 9. stol. dosáhli Moravané (ale třeba i Chorvaté, Dánové, Anglosasové a jiné národy na periferiích karolínské říše) **nejvyššího** stupně komplexity – tedy státu. Domnívám se, že si tím není jist ani sám I. Štefan, když píše, že Velká Morava dosáhla (jen) „**vysokého** stupně komplexity“ (*Štefan 2014*, 167). Stranou nyní ponechme otázku, kdy se stát v antropologickém slova smyslu na našem území vlastně objevuje, když lze podle I. Štefana ještě i „přemyslovské knížectví řadit k zástupcům peasant-mode nebo tribal societies“ (*Štefan 2014*, 166).

Trh a směnné prostředky na Velké Moravě

Ve všech třech reakcích se jejich autoři zamýšlejí nad existencí trhu na Velké Moravě, nad absencí mincí v archeologických nálezech a zdroji příjmů tohoto „státu“. Jedná se vpravdě o klíčové otázky, neboť životaschopnost společnosti úzce souvisí s jejím ekonomickým potenciálem, zvláště pokud je zasazena do vysoce konkurenčního prostředí, daného konkrétním geopolitickým kontextem. Odhlédneme-li od zbytečného nálepkování, k němuž se uchýlili manželé Profantovi, když můj názor pro sebe zhodnotili jako „neoliberální předsudek o omnipotenci tržního hospodářství a deficitnosti ekonomik s vyšší mírou redistribuce“ (*Profantová – Profant 2014*, 133), pak se vede seriózní diskuse o tom, zda již na Velké Moravě existoval vnitřní trh založený na nějakém univerzálním směnném prostředku, jak tomu bylo v civilizačním jádru tehdejší Evropy (*Verhulst 2002*, 97–123), či zda na Moravě převažovala redistribuce, která je ekonomickým vyjádření náčelnictví (*Earle 1987*, 291–292). Snažíme se určit míru vnitřní komercializace společnosti, což je proces, při němž cenotvorný trh alokuje stále více komodit a na významu nabývají takové instituce jako peníze, tržiště, kredity atd. Úroveň komercializace je považována za jeden ze základních ukazatelů variability předstátní a státní ekonomiky. Náčelnictví či slabý stát není kompatibilní s vysokým stupněm komercializace, neboť komerční směna eroduje kontrolu elit nad produkcí, pohybem a konzumací luxusního či prestižního zboží. Nekomercializované ekonomiky postrádají trh pro vnitřní obchod, vrstvu nezávislých obchodníků, pracujících pro vlastní zisk, či peníze, které slouží jako univerzální směnný prostředek. Řemeslní specialisté zde ještě nepracují pro trh, ale pro potřeby elity či embryonálních „států“, jejichž agenti ovládají i dálkový obchod (*Smith 2004*, 78–79, 89). Dosažený nadprodukt je investicí do moci a prestiže náčelníků, kteří majetek rozdělují selektivně a podle svých politických cílů. Naopak v tržním hospodářství, které má vlastní tisíciletou historii, posílají výrobci své produkty na trh, kde se o ně ucházejí zákazníci. Objevuje se až ve značně složitých společenských systémech, jejichž politická forma vychází ze státního zřízení a sociálního rozvrstvení. Je nutné si však uvědomit, že různé formy distribuce hmotných statků (trh, redistribuce, reciprocita) existují paralelně vedle sebe a navzájem se nevyklučují. Rozhodující pro zařazení určitého systému směny do dané kategorie závisí především na tom, který způsob směny ve společnosti dominuje a především, který z nich sjednocuje celé hospodářství (*Murphy 2004*, 139–141).

Podle I. Štefana je pro vyřešení této otázky klíčový výzkum „masového“ zboží, jakým je např. keramika. Vyslyšme tedy jeho výzvu a zkusme otestovat, jak intenzivní mohly být „směnné aktivity založené na tržních principech“ na Velké Moravě na základě „distribuce keramických značek, případně keramologických analýz“ (*Štefan 2014*, 162). Etalonem pro nás budou Čechy, kde byla distribuce keramiky již v 10.–12. stol. založena nejen na shromažďování dávek v centrech, ale alternativně i na tržní směně, jak soudí L. Varadzin.⁵ Výsledek takového srovnání pro nás nemůže být velkým překva-

⁵ „Protože jsme na příkladu keramiky prokázali poměrně rozsáhlé distribuční okruhy s poloměrem až 50 km, v nichž se pohyboval značný počet výrobků, které nelze vysvětlit místní ‚sousedskou‘ výměnou, zbývá podle našeho názoru jako jediná přijatelná alternativa tržní směna“ (*Varadzin 2010*, 56).

pením. Český distribuční vzorec, který charakterizuje „časté vzájemné prostupování distribučních okruhů dílen“ (Varadzin 2010, 56), se výrazně liší od situace v jádru Velké Moravy. Hlavní rozdíl spočívá v tom, že na Moravě 9. stol se nepřekrývaly keramické okruhy, jako později v Čechách (Macháček 2001, 246–250). Fakt, že tyto okruhy byly poměrně ostře ohraničeny, akceptuje také I. Štefan (2014, 161). Na základě nejnovějších chemických analýz se dokonce zdá, že z hlediska keramiky byla v určité fázi svého vývoje autarkní i bezprostředně sousedící centra⁶ jako Pohansko a Mikulčice (Hlavica 2015, 82–90). Byl to zcela jiný svět, než jaký známe z období komercializované ekonomiky vrcholného středověku, kdy se v lokalitách centrálního významu prolínalo několik distribučních okruhů (Vařeka 1998, 132).

Pokud jde o pohyb keramiky z centra směrem k venkovskému konzumentovi, což I. Štefan (2014, 162) považuje za klíčový parametr pro rozpoznání tržní směny, pak se ukazuje, že na Moravě asi nebyl příliš intenzivní. Usuzuji tak na základě analýzy značek na dnech nádob, které jasně identifikují výrobky jednotlivých dílen (Hlavica 2015, 74–79). Z 28 značek, které byly doposud analyzovány na venkovských pohřebištích (Prušánky, Nechvalín), pouze jedna odpovídá kompletně zpracovanému souboru z Pohanska (129 značek, z nichž 27 % se objevilo ve víc než jednom kusu). Ona jediná nádoba s identickou značkou se navíc nacházela v prušáneckém hrobu č. 258, kde byl pohřben bojovník s bradatici a ostruhami. Ten jistě nepatřil k běžnému venkovskému konzumentovi ve smyslu úvah I. Štefana, ale naopak k úzké vrstvě místní elity (jen 2,7 % hrobů z obou prušáneckých pohřebišť bylo vybaveno ostruhami, viz Klanica 2006, 48). Hrnc z centra se tak mohl do jeho hrobu dostat díky kontaktům lokální elity s centrální mocí, spíše než jen prostým nákupem. Pokud mohu soudit na základě všech výše uvedených faktů, pak naše dosavadní poznatky svědčí o redistribučním způsobu nakládání s keramikou na víceméně autarkní bázi a o malém významu volného trhu v ekonomickém životě Velké Moravy. Na druhou stranu je pravda, že odlišit redistribuci od naturální či tržní směny podle keramiky z archeologických kontextů je prozatím mimořádně obtížné (Klápště 2005, 313), doufejme však, že nikoli nemožné.

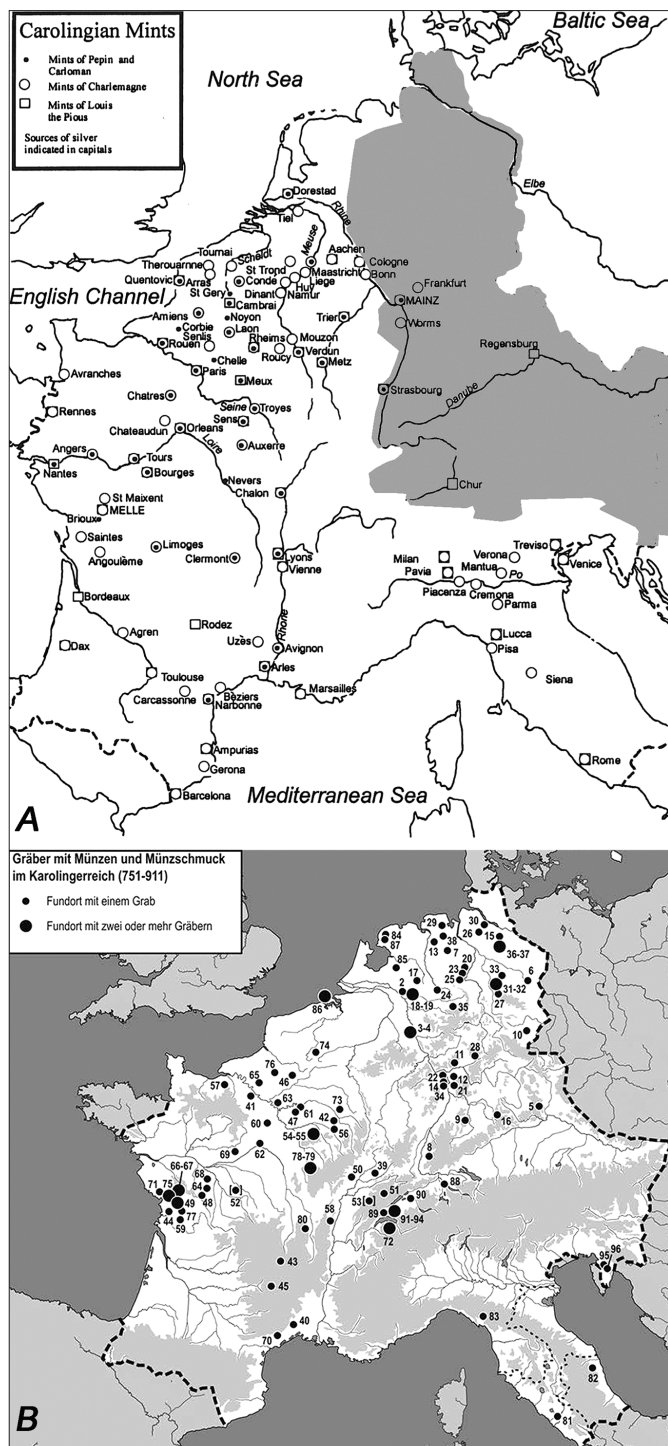
Absenci mincí na Velké Moravě, která je v raném středověku podle mého názoru jedním z projevů dosud nekomercializované ekonomiky, vysvětlují mí oponenti různě. Na scénu tradičně přicházejí šátečky a kožky⁷ (Profantová – Profant 2014, 131–133), rozpory panují ohledně sekerovitých hriven. Zatímco Profantovi je za předmincovní platidlo nepovažují (Profantová – Profant 2014, 132), I. Štefan jim dává novou šanci (Štefan 2014, 163). Před nedávnem přitom takovou interpretaci sekerovitých hriven ještě rázně odmítl, když je označil za specifickou formu suroviny určenou pro další zpracování, k čemuž přinesl i některé závažné argumenty. Dříve zastával dokonce názor, že na Moravě vůbec žádné univerzální směnné médium neexistovalo⁸ (Štefan 2011, 343), nyní píše, že „lokální směna fungovala na principu trhu i na Moravě, přičemž médiem směny byla s největší pravděpodobností nějaká lokálně definovaná komoditní měna“. Místo důkazů používá jen zaklínadlo v podobě „komoditních peněz“, jejichž existence se sice předpokládá i v jiných částech Evropy, na Moravě 9. stol. však o nich nevíme zhora nic (Štefan 2014, 158, 163). Takové tvrzení proto nelze ani vyvrátit ani potvrdit, a je proto z tohoto důvodu vědecky bezcenné.

Argument manželů Profantových (Profantová – Profant 2014, 132), že jsme na Moravě během 60 let intenzivních archeologických výzkumů skoro žádné mince z doby velkomoravské nenašli, protože je neumíme hledat, bych okomentoval jen uvedením jediného, zato velice výmluvného příkladu – mladšího sídliště z monetárního období v Kosticích, které se nachází jen 1,5 km od velkomoravského Pohanska. Obě lokality zkoumají stejní lidé, podobnými metodami, ovšem se zcela

⁶ Výzkum keramiky založený na XRF analýzách a komparaci identických značek na dnech nádob se na Moravě teprve rozvíjí. Dosavadní závěry je nutno chápat jen jako provizorní. Získané výsledky naznačují, že v průběhu 9. stol. se distribuční vzorec keramiky mohl měnit.

⁷ V přípě „kuních kožek“, které se v kyjevských pramenech objevují pod označením kuna či kuny, se ukazuje, že šlo o termín užívaný pro váhovou, resp. měnovou jednotku drahého kovu či v plurálu jako obecné označení peněz (Adamczyk 2014, 71).

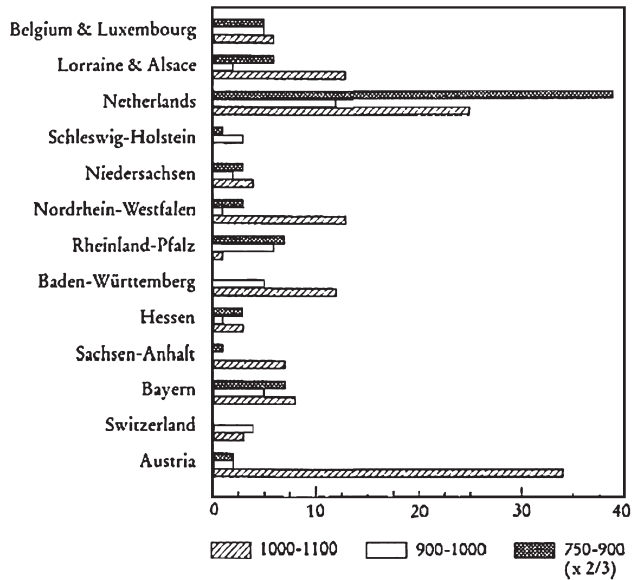
⁸ „Probably, no general exchange medium hence existed in Moravia“ (Štefan 2011, 343).

Obr. 1. Mincovny a mincovní nálezy na území karolínského říše. A – mincovny (podle Blanchard 2001; Štefan 2014, 157), B – hroby s mincemi (Schulze-Dörrlamm 2010, 343).

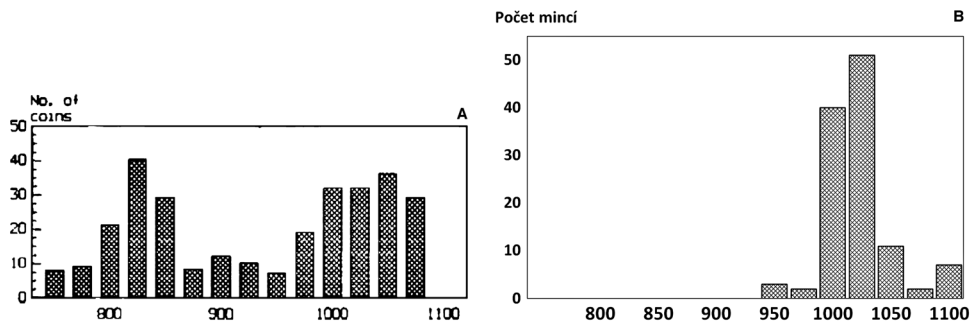
Fig. 1. Mints and coin finds from Carolingian territory. A – mints (after Blanchard 2001; Štefan 2014, 157), B – graves with coins (Schulze-Dörrlamm 2010, 343).

Obr. 2. Kvantifikace jednotlivých ztrátových mincí z území Říše podle regionů bez nálezů z hrobů, kostelů a tzv. „productive sites“ (podle Blackburn 1993, 46).
Fig. 2. Quantification of single-coin finds from the territory of the Empire by regions without finds from graves, churches or 'productive sites' (after Blackburn 1993, 46).

odlišnými výsledky – totální absence mincí na Pohansku oproti 200 mincím v Kosticích (Macháček – Videman 2013; Videman – Macháček 2013).

Zajímavějším příspěvkem do diskuse je názor I. Štefana, že se Velká Morava svojí nemonetární praxí příliš neodlišovala od východních částí franské říše. V tomto případě musím připustit, že v evropských nálezech raně středověkých mincí registrujeme jistý západovýchodní gradient, přičemž směr, ve kterém se snižuje míra monetizace, a tím i dosažená hospodářská úroveň, je nabíledni (Verhulst 2002, 122; Kluge 2007, 89–90). Situace však určitě nebyla tak dramatická, jak nám sugeruje mapa s mincovnami karolínského období, kterou přetiskl ve svém článku I. Štefan. Pokud by použil jinou mapu, např. s hrobovými nálezy (obr. 1), pak se mincemi zaplní i oblasti východně od Rýna, zvláště střední a severní Německo (Schulze-Dörrlamm 2010, Abb. 1). Ani kvantitativní regionální analýza, kterou provedl na základě ztrátových mincí M. Blackburn, neukazuje, že by bavorský východ měl být v 8. a 9. stol. podstatně méně monetizován (obr. 2) než třeba Alsasko-Lotrinsko či Belgie a Lucembursko (Blackburn 1993, fig. 7). Faktem, na němž se shodnou všichni zainteresovaní odborníci, je však výrazný pokles počtu mincí v oběhu, který postihl východofranskou říši v 2. polovině 9., a především na počátku století následujícího. Ani v této době však nepřestaly mince kolovat i východně od Rýna (Blackburn 1993, 43; Schulze-Dörrlamm 2010, 360). Regrese v oblasti hospodářské je podle mého názoru projevem úpadku karolínské říše a její vládnoucí dynastie, k níž dochází právě v této době (Goldberg 2006, 340–346). Souvisí s krizí karolínské státnosti jako takové. Nepřekvapí, že s nástupem nové dynastie Otonů ražba mince velice rychle regeneruje, a to i ve východních částech Říše (Kluge 2007, 96). V této souvislosti nelze než souhlasit s názorem D. Třeštíka, podle nějž „stříbrná či zlatá mince“ je „vůbec hlavní a rozhodující podmínkou ... vzniku“ (a doplňme i obnovy) raně středověkého státu (Třeštík 2000, 62). Pokud Velká Morava mince vůbec nepoužívala, pak zde nelze v kontextu ostatních raně středověkých zemí vůbec uvažovat o státní ekonomice. Neexistovala zde silná lokální státní moc, kterou M. Bogucki ve své detailní analýze slovanských oblastí v 9. až 11. stol. považuje za vůbec nejdůležitější podmínku počátků monetizace. Podle něj „it was the prince or king who forced the people to use coins and who enforced their value, which was higher than that of the metal itself“. Na tom nic nemění ani skutečnost, že barterový obchod stále tvořil podstatnou část transakcí v lokálním i mezinárodním obchodu (Bogucki 2011, 148). Nejen v 9. stol., ale i později byla ražba kvalitní a široce akceptované mince především otázkou prestiže a suverenity panovníka. Mince se stávaly

Obr. 3. Kvantifikace nálezů jednotlivých ztrátových mincí z území Říše (A) (Blackburn 1993, 41) a z prostoru Pohansko-Kostice (B).

Fig. 3. Quantification of single-coin finds from the Empire (A; Blackburn 1993, 41) and from the Pohansko-Kostice area (B).

otiskem jeho moci, důležitou formou prezentace, která nesla ikonografické sdělení i pro analfabetickou většinu společnosti (Verhulst 2002, 129; Antonín 2013, 74–75). Pro úplnost dodejme, že na jižní a jihovýchodní Moravě se lokální ražby začínají prosazovat až někdy v průběhu druhé třetiny 11. stol. (Macháček – Videman 2013, 188, 193). Jistě není náhoda, že současně s tím se stabilizují veřejné instituce, jakými bylo např. obnovené moravské biskupství a zemská církev (Wihoda 2010b, 127–132). Ražba vlastní mince vyznačuje změnu, kdy se země a její elity osvobozují od závislosti na exogenních zdrojích a přistupují k čerpání endogenních ekonomických zdrojů prostřednictvím pokut, cel či daní. Paralelně probíhal tento zásadní proces i u polských sousedů, kde vyvrcholil jen o něco málo později – v 70. letech 11. stol. (Adamczyk 2014, 291).

Podle J. Schneeweisse (2013, 261) dochází k rozvoji mincovního hospodářství v západoslovanském prostoru až s rozšířením velkostatků, v souvislosti s fiskálními zájmy jejich majitelů. Otázka, kdy se velké pozemkové vlastnictví objevuje i v českých zemích, je dnes intenzivně diskutovaná (Petráček 2003, 207). Morava se každopádně začíná postupně monetizovat od 11. stol., jak vyplývá nejen z početných nálezů z Kostic – Zadního hrůdu, kde již na konci 10. stol. vzniká jakési emporium či tržová ves s mezinárodním provozem (Macháček – Videman 2013), ale i podle mincí z jiných významných sídlišť (např. Modrá) a pohřebišť (Sejbal 1986; Videman – Paukert 2009, 431–478; Galuška – Šmerda 2010). Podle aktuálního stavu bádání se zdá, že nejpozději okolo poloviny 11. stol. kolovaly mince na Moravě ve značném množství. Morava se tehdy zásadně nelišila od území Německa, kde po roce 1000 dosáhla monetizace společnosti podle ztrátových mincí podobné úrovně jako v 1. polovině 9. stol. (Blackburn 1993, fig. 6). V tomto srovnání byly naše země v době velkomoravské úplně jiným, z ekonomického hlediska velmi archaickým světem (obr. 3).

Základní otázkou zůstává, na jakém principu fungovala ekonomika velkomoravské společnosti, když nebyla monetizovaná a existence jiného „univerzálního směnného média“ je značně sporná, každopádně nedoložitelná. Za jeden z důležitých příjmů velkomoravského panovníka pokládá I. Štefan explicitně (Štefan 2014, 160), a D. Kalhous spíše implicitně (Kalhous 2014, 178) výběr cel z dálkového obchodu. O nich však nejsou na Moravě v 9. stol. žádné zmínky. Neexistuje něco jako Raffelstettenský celní řád pro Moravu. Výběr poplatků, např. mostného na řece Dyji, je doložen až za vlády knížete Břetislava I. (Žemlička 1997, 168; Wihoda 2010b, 124), tedy v době, kdy byla Morava monetizovaná, a na mostech či jinde již bylo co vybírat. Velkomoravský panovník se přesto na dálkovém obchodu bezpochyby podílel, avšak jinou formou. Nikoli nepřímo, výběrem tržních poplatků a cel, ale rovnou, jako hlavní (jediný?) obchodní partner na straně Moravanů, který organizoval a budoval mezinárodní tržiště, kam za ním, resp. za jeho agenty, přicházeli kupci z ciziny. Panovník tím získal bezprostřední přístup k importovanému zboží, jímž v první řadě zásoboval svůj dvůr a své stoupence. To není nic mimořádného, stejný model raně středověkého dálkového obchodu

uvádí jako jeden ze dvou možných ve své práci o kontaktech mezi severní periferií Evropy a její centrální částí i *H. Steuer* (1987, Abb. 25). Do kategorie tržišť zřízených pro zahraniční kupce patří onen mnohokrát skloňovaný trh Moravanů (*Třeštík* 1973; *Wihoda* 2010b, 92). Nedokládá existenci vnitřního trhu na Moravě, jak se někteří domnívají, ale obchodní spojení mezi Moravou a okolním světem. Právě on byl onou branou (*port of trade*), kudy přicházelo luxusní a exotické zboží do země. Otázka, kde se nacházel, zůstává nedořešena. Podle některých názorů byl dokonce vysunut mimo vlastní území Moravy do Podunají, mezi Enži a Mautern (*Brunner* 2008, 33), kudy vedly hlavní komunikační spojnice té doby.

Sám jsem za možné emporium velkomoravských panovníků považoval Pohansko u Břeclavi. K tomuto názoru mě vedly především formální znaky, k nimž patří charakter vnitřní zástavby opevněné části, která je členěna do jednotlivých usedlostí s doklady řemeslnické činnosti, poloha Pohanska na říčním brodu při vstupu do nitra Moravy v exponovaném jižním směru, a výskyt importovaných předmětů luxusního charakteru. Nyní bych doplnil i místní kontinuitu dálkového obchodu, neboť na konci 10. stol. vzniklo v těsné blízkosti opuštěného Pohanska nové emporium (lokalita Kostice – Zadní hrúd vzdálená od Pohanska 1,5 km), jehož tržní funkce je vzhledem k nálezům četných cizích a později i místních mincí, bimetalických kulovitých závaží severského typu a ojedinělých fragmentů vah či zlomků stříbra více než pravděpodobná (*Macháček – Videman* 2013; *Videman – Macháček* 2013).

Pohansko u Břeclavi emporiem velkomoravských panovníků?

Moji interpretaci Pohanska jako emporia I. Štefan ve svém textu problematizuje, a to v několika bodech (*Štefan* 2014, 150–151). K těm závažnějším patří jeho pochyby o klasifikaci emporií podle R. Hodgese, z níž jsem vycházel, a podle níž jsem zařadil Pohansko k emporiím typu B. Pohansko nemůže být podle I. Štefana emporiem proto, že zde nenacházíme četnější doklady prokazatelných importů, ani rozsáhlejší pozůstatky neagrárních aktivit. Jako problematické vidí i úzké propojení mezi Mikulčicemi, jako prvořadým centrem, a Pohanskem, o němž jsem napsal, že vzniklo jako důsledek snahy panovníka o vlastní ekonomickou emancipaci vůči zbytku společnosti, jako antipod starého kmenového centra v Mikulčicích. Pravidelnou zástavbu, charakteristickou pro Pohansko, nachází I. Štefan i jinde, třeba právě na předhradí Mikulčic.

Z Pohanska opravdu neznáme kvanta importů, přestože jejich kvalitativní spektrum je velice reprezentativní. Tento jev však musí mít hlubší příčiny, protože sídliště, která by množstvím importů mohla konkurovat přímořským emporiím, v 9. stol. nikde ve vnitrozemí středověčného Evropy nevznikla. Mohlo to být způsobeno např. nižším objemem zboží, které bylo možno přepravovat po menších řekách⁹ (*Ellmers* 1984; *Eckoldt* 1986), či různou délkou existence sídlišť – např. Haithabu, přední severské emporium, se rozvíjelo od 8. až do poloviny 11. stol. (*Hilberg* 2009, 83; 2011), zatímco Pohansko plnilo centrální funkce méně než sto let. Pohansko se ovšem nevymyká soudobému standardu. Ani v nových centrech, která existovala okolo poloviny 9. stol. na vnitrozemských řekách na Západě (např. Tournai, Gent, Maastricht, Huy), nedosahoval dálkový obchod takové intenzity jako u starších přímořských emporií (*Verhulst* 2002, 134).

Osobně se však domnívám, že pro vysvětlení rozdílného množství importů na Pohansko a v severských emporiích je vůbec nejdůležitější odlišná míra komercionalizace společnosti (*Smith* 2004). Ta byla na Velké Moravě ještě velice nízká. Z tohoto důvodu zde nevznikla vrstva nezávislých obchodníků či samostatně operujících řemeslníků jako v západní a severní Evropě. Naprostá většina importovaného zboží byla v rámci ritualizované ekonomiky (viz dále) konzumována elitami na různých místech Moravy, kam se rychle přesouvala v rámci redistribučních mechanismů. Nezůstává v místě obchodních transakcí, které více než standardním tržištěm bylo jen jakýmsi vstupem do země (*port of trade*), všeobecně známým mezi cizími kupci.

⁹ Uvádí se, že transport po moři je až desetkrát efektivnější než transport po řekách, a dokonce více než šedesátkrát efektivnější než přesun zboží po souši (*Wefers – Gluhak* 2010, 13).

Pro západ- i severoevropská emporia, stejně jako pro Pohansko, je charakteristická přítomnost specializovaných řemeslníků. Na Pohansko však jejich usedlosti obklopují velmožský dvorec – sídlo elity, pro jejíž potřeby řemeslníci pracovali. Zdejší produkce nebyla nikterak závratná, avšak ani zanedbatelná (Macháček *et al.* 2007; Březinová – Přichystalová 2014). Svým objemem výrazně přesahovala běžnou podomáckou výrobu (srov. např. počty přeslenů a tkalcovských závaží z vesnických sídlišť 9. stol. a z Pohanska, viz Březinová – Přichystalová 2014, 202), zároveň však nedosáhla takové úrovně jako v klasických emporiích, kde se řemeslníci postupně stávali ekonomicky, příp. sociálně nezávislími na elitě a své výrobky produkovali ve značném množství, asi i pro volný trh (Callmer 2002, 153; Henning 2007, 30–31). Produkty řemeslníků z Pohanska spotřebovalo zdejší obyvatelstvo, především společenská elita, příp. i zemědělské obyvatelstvo v bezprostředním zázemí centra.

Z výše uvedených důvodů nemohlo být Pohansko jen pouhým emporiem, lhotejno jakého typu. V archeologických strukturách se jasně odráží přítomnost světských elit i církevních institucí, které na běžných emporiích chybí, a to nejen podle R. Hodgese, ale i podle jeho kritiků (Hodges 2012, 97–99). Pohansko bylo více polyfokálním centrálním místem než jen homogenní aglomerací jako emporia (Theuws 2004, 136; Hodges 2012, 95–96). To jsem ovšem ve svých textech nikdy nezašíral. Považoval jsem Pohansko vždy za lokalitu multifunkční – bylo nejen *emporiem*, ale i *palatiem* a *munitionem* moravských panovníků (Macháček 2005). Nejlépe odpovídá tomu, co M. Bogucki nazval ve své klasifikaci řemeslnícko-obchodních center z Pobaltí „Klasa A: centralne ośrodki władzy i kultury“ (Bogucki 2006, 273–276) nebo J. Henning v článku o počátcích evropských sídlišť městského či protoměstského charakteru jako „Type 2: Early towns or town-like settlements“ (Henning 2007, 8). Henningova charakteristika poměrně dobře odpovídá situaci na Pohansku: „This group includes early medieval ‘proto-towns’ and town-like sites or settlements with at least central functions. They are without late antique predecessors and are grouped here irrespective of their character as proto-urban **trading sites** or suburban (service) **settlements** closely attached to royal or princely palaces or fortifications“. Experiment s ekonomicky autarkními „plánovanými městy“, která plně kontrolovala elita, skončil podle Henninga fiaskem (Henning 2007, 31). „Mushroom cities“ měla smysl v době, kdy byla vláda založena na reciprocitě a obdarovávání, kdy napětí mezi vládcem a ostatními příslušníky elity bylo mediováno a zmírňováno prostřednictvím výměny a přerozdělování prestižního a exotického zboží či drahých kovů a výrobků z nich. V okamžiku, kdy byla taková negociační strategie nahrazena přidělováním půdy šlechtě a vytvářením velkého pozemkového vlastnictví, kdy se důraz posunul z movitého na nemovitý majetek (Adamczyk 2014, 291), zmizely jako nepotřebné i lokality toho typu (Hodges 2012, 106–107), jakými bylo bezpochyby i Pohansko a další předdimenzovaná velkomoravská centra. Jejich existence zjevně souvisela s jednoduššími, méně komplexními formami středověkých společností.

I když Pohansko nelze považovat za klasické monofunkční emporium, v některých parametrech se přesto západ- i severoevropským obchodním a řemeslnickým sídlištěm podobá více než třeba sousedním Mikulčicím. Jsou to především ony usedlosti či parcely s doklady výroby, které jsou charakteristické pro centrální opevněnou část Pohanska. Pravidelná zástavba, vymezená v některých případech i ploty, působí v raně středověkém slovanském prostředí Moravy jako cizorodý prvek (Milo 2014). V žádném případě je nelze srovnávat s mikulčickým předhradím, jak to činí I. Štefan. Jedná se o dva zcela odlišné fenomény. V Mikulčicích to nebyly parcely řemeslníků, ale nadzemní ubikace s pískovými či jílovitými podlahami pro hromadné ubytování větších skupin lidí. Kým byli obyvatelé tohoto rozsáhlého komplexu, zůstává nedořešenou otázkou. Podle tradované interpretace, kterou nekriticky převzal do svého textu také I. Štefan, by zde měla sídlit družina velkomoravského panovníka – „vybraní muži, příslušníci vládnoucí vrstvy, dokonalí jezdci“ (Poulik 1975, 136). I. Štefan (2014, 150) uvádí, že zde bylo údajně vyzvednuto „množství militárií a bojovnícké výbavy“. Poulik, na něhož se odvolává, opravdu zmiňuje „ostruhy, pásová kování ... a přitom žádné doklady tvůrčí práce“ (Poulik 1975, 135). Bohužel však v jeho práci chybí jakákoli dokumentace a kvantifikace onoho „množství militárií“. Konkrétní počty nejsou uvedeny ani v primární zprávě o největším výzkumu na mikulčickém předhradí z roku 1960, kde Poulik ostruhy či nákončí jen letmo zmiňuje

(Poulík 1961, 84). Faktem je, že z druhé největší plochy odkryté na mikulčickém předhradí v roce 1966 nejsou mezi nálezy již ostruhy či militária (kromě ojedinělých šipek) uváděny (Klanica 1968, 75–84). Nejnovější a moderně vedené výzkumy, které na mikulčickém předhradí probíhaly v letech 2013 a 2014, také žádnou početnou bojovnickou výbavu nepřinesly.¹⁰ Souhrnná práce B. Kavanové (1976) věnovaná ostruhám zmiňuje jen nálezy z hrobů mimo předhradí. Na ploše předhradí se naopak objevují četné přesleny či kostěná šidla, které indikují nespécializovanou, podomáckou a povětšinou ženskou práci. Pod podlahami, v nejstarším horizontu, se pak vyskytují kování z avarských pásových garnitur, které však podle všeho patří staršímu, předvelkomoravskému (?) horizontu, a nelze je spojit s družinou velkomoravského panovníka (Klanica 1968, 63–70, 196–197; Poláček 2006, 18). Těžko zde tedy žili v sídlišti podobném ruské gridnici či dětinci mladí svobodní družinici (Vignatiiová 1992, 97), pokud ovšem nepřipustíme, že si tito profesionální bojovníci za dlouhých zimních večerů, když zrovna nerabovali Panonii či Východní marku, spřádali nitě a vylepšovali svůj outfit. Jak vypadá opravdový příbytek raně středověkých bojovníků a spektrum nálezů, které z něj pochází, si lze ověřit na příkladu tzv. „warrior's house“ z Hölge ve Švédsku (Lindbom 2009).

Kdo v barácích, kterých bylo objeveno v prozkoumané části mikulčického předhradí více než sedmdesát, žil, dosud s jistotou nevíme. Osobně se domnívám, že zde mohli být po nějakou dobu „uskládnění“ váleční zajatci, budoucí otrokyně a otroci, které přihnal Moravané ze společných „loveckých“ výprav do okolních zemí. Byli největším bohatstvím (viz dále) celého „gens“ i jeho vůdců, proto jim věnovali plnou péči (včetně kvalitní stravy) a dobře si je hlídali v opevněné a zvláště vydělené části kmenového centra. Uvedená charakteristika mikulčického předhradí ostatně celkem dobře odpovídá ideální představě M. McCormicka o shromaždišti otroků (McCormick 2002b, 176).¹¹ Pohansko bylo oproti tomu něco jiného. Řemeslníci usazení ve zdejších usedlostech sice možná byli také osobně nesvobodní (právní statut konkrétních jedinců není archeologie schopna posoudit), ale již se s nimi dále neobchodovalo. Na Pohansku žili trvale a nakonec zde i umírali (Dostál 1982, 197–198). Již výše jsem se snažil ukázat, že neprodukovali pro trh, ale pro potřeby člověka, který je na Pohansko přivedl a přidělil jim parcely pro jejich usedlosti. Stále se domnívám, že v kontextu Moravy 9. stol. nemohl být tímto organizátorem nikdo jiný než sám panovník.

Zda právě na Pohansku docházelo i k obchodním transakcím mezi kupci, přinášejícími exotické zboží, a Moravany, kteří ceněné věci z ciziny na neutrální půdě směňovali za otroky, koňe, kožešiny či vosk, nevíme. Pro svědčí jen nepřímé náznaky (strategická poloha, kontinuita místa, charakter zástavby, snad i vícejazyčné pojmenování místa¹²). V rámci Moravy každopádně neexistuje žádná jiná lokalita, která by se po formální stránce více blížila západo- či severoevropským emporiím, než právě Pohansko.

Pokud jde o vztah Pohanska a blízkých Mikulčic, pak je podle mého názoru podobný anglosaskému Winchesteru, kde byla katedrála, sídlo biskupa apod., a 17 km vzdálenému Hamwicu, který v hraniční poloze na pobřeží hrál roli více hospodářského než administrativního centra (Biddle 1976, 114–116, 120; Yorke 1990, 146). Podle D. Hilla byly obě lokality navzájem komplementární (Hill – Cowie 2001, 79). Na Moravě to muselo být podobné. Obě rozlehlé aglomerace na Pohansku a v Mikulčicích, vzdálené od sebe jen 14 km, jen stěží plnily v sídlištní struktuře ty samé úkoly. Liší se svým charakterem, tedy patrně i funkcí, což připouští také I. Štefan, když píše, že „v případě Mikulčic či Starého Města evidujeme jiné uspořádání než na Pohansku“ (Štefan 2014, 151). Místo toho, aby se

¹⁰ Za ústní informaci děkuji L. Poláčkovi, M. Mazuchovi, M. Hladíkovi a L. Kalčíkovi.

¹¹ Ne všechny nálezy z mikulčického předhradí však tuto interpretaci podporují. Objevují se zde i fragmenty skleněných nádob, jež patřily k luxusnímu a ceněnému zboží (Klanica 1968, tab. 69). Z předhradí známe také dva izolované, ale velmi bohaté kostrové hroby, které však mohou být mladší, protože byly údajně zahloubeny do podlah nadzemních domů (Poláček 2006, 18–19). Identitu obyvatel mikulčického předhradí snad pomohou odhalit výsledky nových výzkumů provedených mikulčickými kolegy v posledních letech.

¹² Je pravděpodobné, že Pohansko bylo západním kupcům dobře známo. Jako jediné z významných moravských center neslo i německé pojmenování – Lautenburch. Jeho jméno později přešlo v pozměněné podobě i do německého názvu blízkého města Břeclavi – Lundenburg (Třeštík 1988).

pokusil tento jev vysvětlit, rozměšňuje diskusi odkazem na další velkomoravská hradiska na Dyji – Nejdek a Strachotín, o nichž toho moc nevíme, neboť zde nebyly prováděny rozsáhlejší objevy. Nelze ani očekávat, že by nějaké nové informace o těchto lokalitách přibýly. Petrova louka u Strachotína je pod vodou Novomlýnských nádrží a výzkumy nejdeckého hradiště neplánuje v nejbližší době žádná instituce. Z toho mála, co víme, se jedná o lokality jiného charakteru než Pohansko u Břeclavi. Vnitřní areál nejbližšího nejdeckého hradiska byl osídlen jen zčásti a mezi několika prozkoumanými objekty zde jasně dominovaly běžné slovanské zemnice. Uvnitř opevnění nebyly zjištěny žádné hroby ani zděné stavby. Pohansko u Nejdku nazývá B. Novotný „venkovským hradištěm“ a podle jeho názoru mělo sloužit jako zemědělská základna („statek“) pro elitu žijící v hlavních centrech, jakými byli Mikulčicé či břeclavské Pohansko (Novotný 1963, 35–38). Ochrannou funkci pro zemědělské obyvatelstvo tato hradiska plnila i podle R. Procházky (2009, 94).

Naše poznání nemůže být nikdy úplné a prázdná místa musíme vyplňovat teoretickými modely. Zmíněná hradiska z Podýjí jistě nějakou roli uvnitř velkomoravské sídelní struktury hrála, nevíme však přesně jakou. Pochybuji, že byla rovnocenná Pohansku, stejně tak jako Pohansko nebylo rovnocenné Mikulčicím. Bez rozsáhlejších výzkumů či alespoň systematické plošné prospekce musíme prozatím zůstat u kategorizace Č. Stani, který Strachotín a Nejdek (a chybně, bez znalosti věci, také Pohansko u Břeclavi) zařadil mezi „landwirtschaftliche Zentren mit jeweils einem Herrenhof“ (Staňa 1985, 173–179). Jejich opevnění a poloha při řece, která vytváří v krajině jistou liniovou překážku (zároveň však i komunikační tepnu), však svědčí i o funkci obranné. Přes to všechno Pohansko u Břeclavi zůstává svým vztahem k Mikulčicím, jako prvořadému administrativnímu i náboženskému centru, i svým charakterem ojedinělou lokalitou v kontextu celé Moravy se specifickými funkcemi a zvláštním společenským významem.

Daně, tribut a rituální ekonomika na Velké Moravě

D. Kalhous ve svém příspěvku konstatuje, že stát od méně komplexních forem společenského uspořádání odděluje charakter redistribučních mechanismů, a zejména jejich pravidelnost. Jako příklad pravidelného výběru dávek na Velké Moravě uvádí zlomek listu markrabího Ariba, který se zmiňuje o platech odváděných Frankům nejspíše v dobytku (Kalhous 2014, 178). Interpretace uvedeného pramene je však nanejvýš problematická. M. Wihoda, D. Třeštík a I. Štefan onen závazek považují za tribut (Třeštík 1997, 72–73; Wihoda 2010b, 92; Štefan 2014, 161). Ten však z definice nemusí být pravidelnou dávkou, ale paušální částkou vymáhanou *ad hoc* v nepravidelných intervalech z určitých oblastí od větších komunit, někdy i s pomocí ozbrojeného násilí. Tím se liší od daní, které jsou pravidelnou a předvídatelnou platbou, vybíranou od jednotlivců na základě zákonné povinnosti podle nemovitého či movitého majetku profesionalizovaným byrokratickým aparátem (s odkazy na početnou literaturu Smith 2014, 19).

Tribut nemůže být nikdy tak výdělečný jako daně, u nichž je přesně určeno, kdo a co má platit. Pro efektivní výběr daně z půdy a majetku je proto nezbytný náročný dokumentační systém. Excentrickým příkladem je tzv. Domesday Book, která ukazuje, že nejpозději v 11. stol. byla Anglie „a formidably organised state“ (Campbell 1986, 171). Pokud by nebylo v daném okamžiku jasné, kdo je vlastníkem pozemků, stává se výběr dávek arbitrárním – v lepším případě tributem, v horším legalizovaným rabováním (Wickham 2005, 70). Míra a způsob pravidelného zdanění obyvatelstva jsou považovány za dobrý barometr dosahu a konečků i samotné existence středověké státní moci (Goldberg 2006, 205).

Systém, kdy sedláci platili ze svých lánů každoročně pevně stanovenou částku, se na slovanská území začal šířit až někdy ve druhé polovině 12. stol. (Klápště 2005, 203–204). V Čechách se před tím vybírala tzv. daň z míru, která již měla pravidelný ráz, a tvořilo ji 12 denárů z rádlu. Fakticky to byla primitivní a paušální daň z pozemků, neboť ji platili svobodní rolníci, hospodařící na vlastní či propůjčené půdě. Byla zaváděna postupně snad již od 10. stol. a výnosy z ní dosáhly svého vrcholu někdy v 1. pol. 12. stol. (Žemlička 1997, 165). Na Velké Moravě o žádné takové dani nevíme. Pouze v Knize vzácných drahocenností Ibn Rusta, kde je zachována tzv. Anonymní relace, se zmiňují roční dávky, placené v oděvu podle počtu dcer, příp. synů a u bezdětných podle manželky a souložnic

(Pauliny 1999, 99). D. Třeštík ji považuje za archaickou a předstátní „daň“ z plodnosti, která je víc než cokoliv jiného projevem nábožensky motivované a dobrovolné (předkřesťanské) „poklony“ kmenovému vládcí (Třeštík 1997, 293–296). Nemohla být proto hlavním zdrojem „státních“ příjmů. Ten hledá Třeštík, ale i jiní badatelé (Štefan 2014, 165)¹³, ve vnější expanzi, potažmo v kořisti a tributu. Jeho výběr mohl mít formu „poludja“, výprav družiny za výběrem dávek nebo dobovyvačných válek. Z. Měřinský či P. Kouřil soudí, že územní expanze a neustálé výboje vůči sousedům byly „základem panovníkovy politické i vojenské moci, a umožňovala i zaopatření družiníků, úřady pro jeho nejbližší velmože, přísun tributu z obsazených území atd.“ S tím nelze než souhlasit, ovšem závěr, že to „byl jediný způsob zajištění existence každého raně středověkého státu“ (Měřinský 2011, 516; Kouřil – Timonová 2013, 157), je chybný. Právě uvedené znaky totiž podle klasické definice charakterizují náčelnictví – „conquest warfare can be viewed as one option in a chief's strategy to extend his income base“. Dobyta území, kořist a zajatci patřili náčelníkům, kteří následně tyto statky redistribuovali mezi své přívržence (Earle 1987, 297). Dodejme, že plenění a válečné výpravy za kořistí jsou obecně považovány za nejnebezpečnější a nejméně efektivní cestu k získání ekonomických zdrojů nezbytných pro rozvoj společnosti (Adamczyk 2014, 138–139).

Raně středověký stát, jehož etalonem pro nás může být např. východofranská říše Ludvíka Němce, zajišťoval své příjmy mnohem sofistikovanější formou. Tribut, který přicházel z podmaněných slovanských a dánských teritorií i odjinud, byl sice i zde společně s válečnou kořistí významnou součástí státních příjmů, což se příliš nezměnilo až do raného novověku, státní příjmy však nebyly, na rozdíl od jiných politických struktur, které se vytvořily např. u Vikingů, Zlaté hordy či v raně islámské společnosti, primárně, či dokonce výhradně závislé na tributu a kořisti. Klíčové pro stabilitu raně středověkého státu byly totiž další tzv. „additional resources“ (Carocci – Callavini 2014, 142). V případě pozdní karolínské říše to byly např. přímé zisky z hospodaření s královským majetkem, výběr cel a dalších poplatků a především daně. Karlovci sami vytvořili nové a originální formy zdánění, které nejsou jen pouhou kopií staršího římského fiskálního systému. Objevuje se zde např. všeobecná roční daň z východních území zvaná *osterstufa*, jež byla placena v mincích i naturáliích, nebo poplatek jednoho denáru z každé jednotlivé domácnosti patřící ke královskému fisku (*regales possessiones*), resp. ze všech domácností v Říši (Goldberg 2006, 205–206). Ludvík Němec bezesporu disponoval řadou možností jak naplnit svoji pokladnu a nebyl odkázán pouze na nepravidelný a nahodilý příjem z kořisti a tributu.

Pokud by chtěl velkomoravský panovník stabilizovat své příjmy podobným způsobem, narazil by na těžko překonatelný problém. Primárními hospodářsko-spoolečenskými jednotkami na Moravě 9. stol. nebyly jednotlivé domácnosti, které by šlo zdanit stejně jako ve franské říši, ale celé komunity – tradičně nazývané obcíny či v pozdějších obdobích vicináty. Základ společnosti tvořily místní klany se svými předáky, kteří jednali do jisté míry autonomně. Jejich loajalitu si musel panovník složitě zajišťovat v rámci recipročních vztahů s pomocí redistribučních mechanismů a výměny darů. Široká příbuzenstva čítající stovky až tisíce žijících členů hrála ve společnosti zásadní roli i v pozdějších obdobích. Soupeření silných klanů výrazně ovlivnilo směřování celé země ještě na konci 10. stol., jak dokládá na základě sporu Slavníkovců s Vršovci D. Třeštík a ve shodě s ním i M. Wihoda (Třeštík 2006; 2007; Wihoda 2010b, 103–104). Klany měly svoji „právní subjektivitu“ a byly dědičnými uživateli (majiteli?) půdy. Známým příkladem jsou milobuzští *heredes*, kteří dokázali zpochybnit donaci českého knížete Oldřicha a při zakládání sázavského kláštera od nich musela být jejich půda formálně vykoupena (Sommer 2007, 119–121).

Rozdíly mezi Velkou Moravou a franskou říší se zřetelně projeví i ve struktuře venkovského osídlení, které můžeme zkoumat archeologickými metodami. Zatímco na Západě tvořil základní hospodářskou a právní jednotku jeden dvůr, resp. usedlost – „Hufe“ (*huoba*, *mansus*), obydlená a vlastněná/užívaná jednou domácností (Schulze 2004, 56–57), u nás podobné členění díky kolektivnímu vlastnictví chybělo. Na základě mimořádně fundované a rozsáhlé komparace středoevropských raně

¹³ Např. I. Štefan (2014, 147) charakterizuje vrcholnou fázi svého „raného státu“ na Moravě, jako „Svatoplukův krátkodobý olbřími konglomerát tributárně přičleněných území“.

středověkých sídlišť¹⁴ dospěl P. Milo k závěru, že „samostatne hospodáriace usadlosti, tak ako ich poznáme z germánsko-nemeckého prostredia, sú vo východných regiónoch strednej Európy úplne neznáme“. Na raně středověkých slovanských sídlišťích chybí např. ploty, kterými byly z právních i praktických důvodů ohrazeny franské, alamanské či bajuvarské dvory (z mnoha různých příkladů a zvláště instruktivně pro území Francie viz *Catteddu* 2009, 28–29, 54–55). P. Milo interpretuje zjištěnou situaci tak, že slovanská sídliště měla kolektivní charakter a „boli organizované skôr vo forme teritoriálnej občiny a jednotlivci obhospodarovanú pôdu nevlastnili“. To však neznamená, že by zde neexistovalo soukromé vlastnictví, které se projevuje např. prostorovou souvislostí mezi zemnicemi a zásobními jamami na obilí (*Milo* 2014, 694). Uvedená představa přesně odpovídá popisu náčelnictví, jak jej na základě obsáhle excerpcované literatury zformuloval již před čtvrtstoletím P. Charvát: „půda – zůstává i nadále v kolektivním vlastnictví, jsouc propůjčována do držby jednotlivým společenským jednotkám, nejčastěji rodinám různého typu. Náčelník má právo pouze na příspěvky, vybírané více či méně dobrovolně, a na služby občanů; více však požadovat není oprávněn. Náčelníkův agent smí sice vyhnat občana z půdy, neplní-li občan své závazky k náčelníkovi, při kolonizaci však náleží nově osazená půda kolektivům občanů“ (*Charvát* 1989, 210). V raném středověku takový systém fungoval v Dánsku, Anglii, Irsku, Walesu či v Mauretánii, kde společnost ještě vykazovala znaky původní kmenové struktury; až později se zde někteří náčelníci transformovali do vrcholné středověké šlechty (*Wickham* 2005, 373). Ani na Velké Moravě tomu nebylo jinak.

Poměrně jednoduchý, extenzivní a málo výdělečný systém velkomoravského hospodářství bychom mohli asi nejlépe charakterizovat jako rituální ekonomiku (srov. *Hodges* 2012, 15–17; *Štefan* 2014, 159). Spíše než o majetkový profit v ní šlo o efektivnější kontrolu nad společností, které se velkomoravské elity snažily dosáhnout materializováním ideologie. Dělo se tak pořádáním nákladných ceremonií (např. ukládáním bohaté výbavy do hrobů), redistribucí symbolických objektů (např. meče, luxusní a málo dostupné cizokrajné zboží), výstavbou monumentů (mohutná opevnění, kostely) nebo ovládnutím exkluzivní znalosti písma (např. panonský Kocel, kterého ve slovanském písemnictví vyučil prý samotný Konstantin s Metodějem: *Vavřínek* 2013, 135). Komerční směna a volný přístup na trh pro široké vrstvy obyvatelstva nebyly žádoucí, neboť by se tím snižovala moc elit nad společností. Morava se uvedenými znaky nelišila od řady jiných náčelnických společností, které vznikaly (a zanikaly) v různých dobách po celém světě (*DeMarrais – Castillo – Earle* 1996).

Obchod s otroky

Důležitou součástí bádání o Velké Moravě se stává otázka, kde velkomoravská elita získávala ekonomické zdroje, nezbytné k výše diskutované materializaci ideologie a s ní související kontrole společnosti. Kromě drancování okolních zemí a výběru tributů mohly příjmy velkomoravských panovníků pocházet i z jejich zapojení do mimořádně lukrativního mezinárodního obchodu s lidmi (*Třeštík* 2000; *Wihoda* 2010b, 93; *Štefan* 2011, 292; *Macháček* 2012, 779, 781). N. a M. Profantovi však tento názor nesdílejí a zpochybňují význam otrokářství na Velké Moravě odkazem na nejasnosti v písemných zprávách a malý počet archeologických nálezů, který lze spojovat přímo s obchodem s otroky (*Profantová – Profant* 2014, 130–131). Přestože nejsme schopni přesněji odhadnout reálný objem obchodu s lidmi na Velké Moravě, a tedy ani jeho konkrétní přínos pro místní ekonomiku, domníváme se, že nemohl být bezvýznamný. Právě naopak.

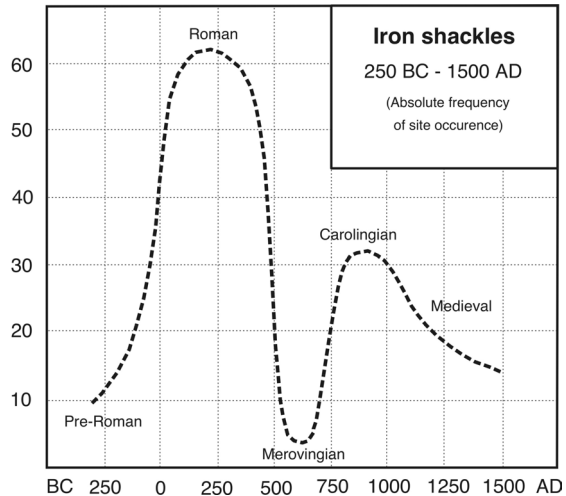
Evropských otroků zvaných v arabštině *al-saqaliba* (jejich pojmenování bylo zřejmě odvozeno z řeckého označení Slovanů – Sklavoi) muselo být obrovské množství. Jen na dvoře jednoho z corbóských chalífů Abd-ar-Rahmana III. jich bylo v první pol. 10. stol. napočítáno 13 750¹⁵. Poprvé jsou

¹⁴ Názor *D. Kalhouse* (2014, 179), že „„venkov“ nám zatím uniká“, se jeví z perspektivy informací shromážděných v této nadregionální syntéze jako přinejmenším neaktuální. V mnoha ohledech se však znovu jen potvrdil závěr, k nimž dospěl již před více než třiceti lety *P. Donat* (1980).

¹⁵ 13 750 otroků *saqaliba* v rezidenci az-Zahra uvádí *B. Brentjes*, odlišný počet (3 750) s odvoláním na jinou literaturu prezentuje *P. Charvát* (*Brentjes* 1973, 269; *Charvát* 2010, 66).

Obr. 4. Frekvence nálezů okovů z archeologických kontextů datovaných mezi roky 250 př. n. l. a 1500 n. l. (Henning 2008, 46).

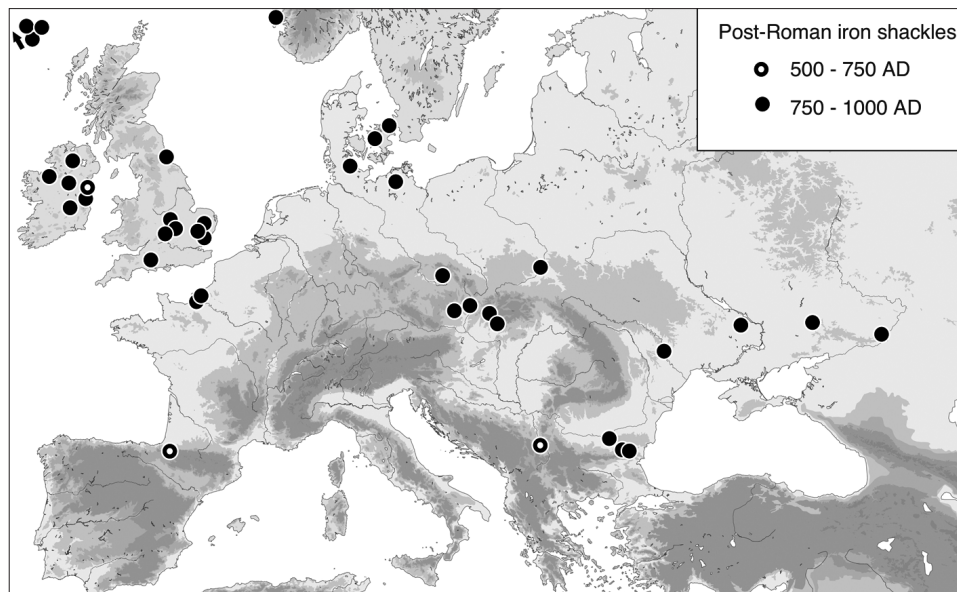
Fig. 4. Frequency of iron shackles from archaeological contexts dated between 250 BC and 1500 AD (Henning 2008, 46).

zmiňování již za španělského Umajovce al-Hakima, který vládl v letech 796–822, tedy v době, kdy se na Moravě začínají formovat nové mocenské struktury. Za vlády jeho následovníků příliv otroků postupně rostl, až dosáhl svého vrcholu v 10. století. V cordobském kalifátu sloužili v domácnostech i vojsku, v některých případech dokonce i ve státní správě. Ženy z evropského východu plnily muslimské harémy, a nejednomu významnému muslimskému urození tak kolovala v žilách i slovanská krev (Brentjes 1973, 269; Charvát 2010, 64–67; Jankowiak 2013, 141).

Odkud se oni otroci zvaní *al-saqaliba* do muslimského světa dostávali? Z arabských pramenů to jasně nevyplyvá. Nevíme, z jaké části slovanského světa pocházeli, příp. zda mezi nimi nebyli i evropští otroci neslovanského původu. Je nicméně zřejmé, že jejich hlavními dodavateli byli Frankové (Brentjes 1973, 270; Charvát 2010, 64). Jak ovšem ukázal J. Henning (2014), na území původní karolínské říše se neobjevuje nejdůležitější archeologický indikátor otrokářství, kterým jsou železné okovy. To však nepřekvapuje. Práce otroků již nehrála od merovejského období v ekonomice západní Evropy větší roli. Okovy se zde nevyskytují na zemědělských sídlištích, jak tomu bylo v případě antických vil. Frankové své vlastní lidi ani neprodávali, a to i proto, že byli již víceméně christianizováni, a církev nepřipouštěla, minimálně v normativní rovině, prodej křesťanských otroků do rukou muslimů (Charvát 2010, 66). Kupecké karavany franskou říší pouze procházely. Žádané zboží si Frankové opatrovali u pohanských či jen semi-křesťanských sousedů, kde podle J. Henninga lov otroků organizovali místní náčelníci („local-chiefs“). Zde se normy zakazující prodej otroků muslimům dosud neprosadily nebo se prosazovaly jen velice pozvolna (Ott 2015, 52). Svědčí o tom i archeologické nálezy okovů, které se kumulují na periferii franské říše – v Irsku, Anglii, Skandinávii a ve slovanském světě. Známe je především z opevněných center (Trelleborg, Kniazha gora, irské crannogy), často protoměstského charakteru (Dublin, Winchester, Haithabu, Staré Město). Je nápadné, že se největší boom těchto raně středověkých „mushroom cities“ časově víceméně kryje s kulminací okovů post-antického období (obr. 4; Henning 2008, 45–48). V době, kdy z archeologických kontextů mizí okovy, končí i éra rozlehlých obchodních a řemeslnických center. Po první třetině 11. stol. se z arabských pramenů vytrácejí také zmínky o saqalibech (Charvát 2010, 70). Z evropského východu však otrokářství úplně nezmizelo, obchod s lidmi se jen přesměroval jinam, např. do Uher (Ott 2015, 48–51).

Z distribuční mapy okovů (obr. 5) datovaných v Evropě mezi roky 750 a 1000 zřetelně vyplývá, že jedna z jejich výrazných koncentrací se nachází i na území Velké Moravy a v blízkém okolí (Henning 2008, fig. 2.3). I když absolutní počty okovů nejsou vysoké a výsledný obraz může být negativně ovlivněn stavem bádání, distribuce okovů v kombinaci s mnohokrát citovanými písemnými prameny svědčí o zapojení Velké Moravy do celoevropského obchodu s otroky (Třeštík 2000; McCormick 2001;

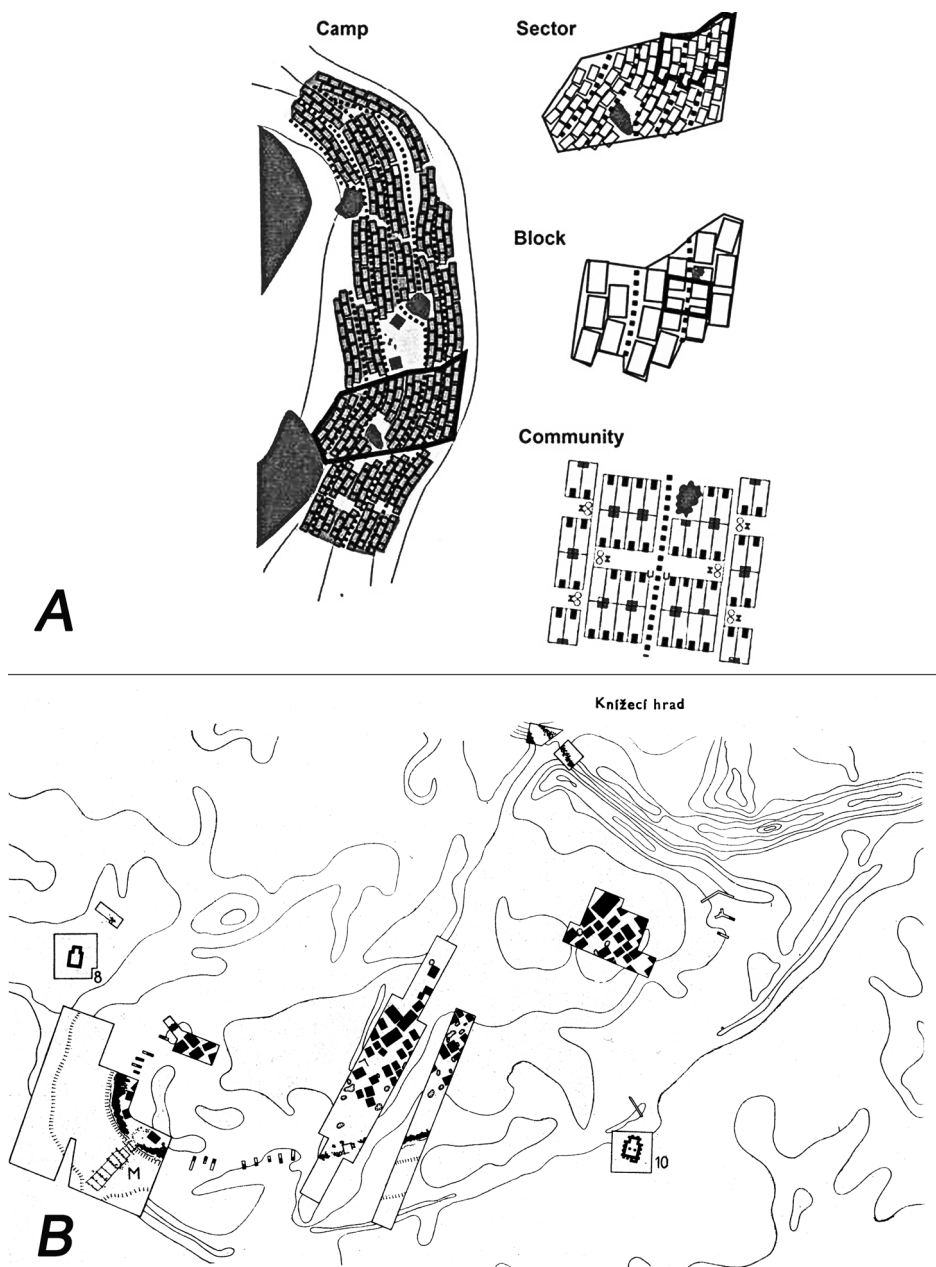
Obr. 5. Distribuční mapa raně středověkých železných okovů (Henning 2008, 39).

Fig. 5. Distribution map of early medieval iron shackles (Henning 2008, 39).

2002b; 2002a). Moravanům konečkonců ani nic jiného nezbyvalo. Podobně jako Karlovci (McCormick 2002a, 53, Fig. 52; Henning 2008, 47), ani Mojmirovci nemohli za drahocenné zboží, které přinášeli na trh Moravanů židovští radanité či kupci z Bavorska a Benátek (Třeštík 1973, 887; 2000, 53), nabídnout nic hodnotnějšího (snad kromě koní, vosku a medu: Warnke 1987) než lidské bytosti. Ty byly ze střední Evropy odváděny dvěma směry. Západní cesta vedla přes Řezno, Verdun až do Cordobského kalifátu na Pyrenejském poloostrově a dále přes přístav v Almerii do Maghrebu. Jižní, resp. jihovýchodní trasa směřovala přes Benátky na Blízký východ (Charvát 2010, 64–66). Mohla mít dvě větve – jedna z nich šla podél starobylé jantarové stezky (McCormick 2002b, 174–175), druhá snad procházela Východní markou, Bavorskem a dále přes alpské průsmyky směrem na jih, jak naznačuje polyptych z Churu, kde najdeme zmínky o mýtu odváděném na Walensee z převážených otroků a koní (Verhulst 2002, 107). Ne všichni otroci však byli odvedeni pryč ze země. Část jich zjevně zůstávala ve východní či středovýchodní Evropě, kde v té době otroci bezpochyby tvořili jednu ze složek společnosti (Havlík 1978; Ott 2015, 52).

Distribuce okovů není zajímavá jen v celoevropském měřítku, ale i uvnitř vlastního velkomoravského území. Kromě opevněných center z jádra říše (Staré Zámky u Brna, Staré Město či Bojná) se objevily i na okraji velkomoravské oikumeny. Mimořádně zajímavý nález okovů byl učiněn na slezském hradisku Chotěbuz–Podobora. To obsadili podle P. Kouřila Velkomoravané poté, co zničili starší kmenová centra v okolí (Kouřil – Gryc 2011, 235–239; Kouřil – Timonová 2013, 157–159). Odtud mohli moravští bojovníci vyrazet na výpravy za otroky mezi své pohanské sousedy na Vislansko či do Slezska. Odváděli je pak do svých center na jihu, kde je prodávali cizím kupcům. Již výše jsem uvedl, že jedno z míst, kde mohli být otroci shromažďováni, jsou nadzemní ubikace s pískovými či jílovitými podlahami pro hromadné ubytování větších skupin lidí na předhradí v Mikulčicích. Jeho dispozice víceméně odpovídá internačním či uprchlickým táborům (obr. 6), jak je známe z recentních období (Smith et al. 2015, 187–190).

Hypotézu o tom, že obchod s otroky byl pro Velkou Moravu a přemyslovské Čechy životně důležitý a stal se „hybnou silou sekulárního procesu vytváření střední Evropy“, jak soudil Dušan Třeštík

Obr. 6. Semiurbánní sídlištní struktury. A – prostorové schéma novodobého uprchlického tábora podle manuálu charitativní organizace Oxfam International (podle *Smith et al. 2015, 193*), B – půdorysy domů s dusanými podlahami na předhradí velkomoravských Mikulčic (*Poulik 1975, tab. 75*).

Fig. 6. Semi-urban settlement structure. A – layout of modern refugee camp according to the manual of the charity organisation Oxfam International (after *Smith et al. 2015, 193*); B – ground plans of houses with tamped floors in the suburb of Great Moravian Mikulčice (*Poulik 1975, Tab. 75*).

(2000, 65), nemůžeme archeologickými prostředky za současného stavu poznání potvrdit. Mnohé indicie však svědčí o její správnosti. Ve světle výše uvedených argumentů se každopádně jeví jako poměrně plausibilní.

Hranice říší

Ve svém vstupním textu jsem zmínil, že Velká Morava nebyla prostorově jednoznačně ohraničena a její geografická konfigurace byla velice proměnlivá. I. Štefan ji správně charakterizoval jako „krátkodobý olbřímí konglomerát tributárně přičleněných území“ (Štefan 2014, 147). To však neodpovídá představě o ideálním raně středověkém státu, u něhož mělo být víceméně jasné, kdo a co k němu patří (Pohl 2006, 37). Takové konstatování však nelze chápat doslovně a poměřovat raně středověké státy dnešními kritérii. Dokonce i W. Pohl, z jehož textů jsem při svých úvahách vycházel, soudí, že „der politische Raum eines Reiches war nicht überall eindeutig territorial fixiert und linear abgegrenzt (gerade in Expansionsgebieten wie dem slawischen Osten des 9. und 10. Jahrhunderts)“ (Pohl 2006, 37). Ani já jsem nikdy netvrdil, že by Velká Morava měla mít jakési „jasné lineární vymezení“, pokud by měla být státem, jak o tom píše I. Štefan (2014, 147). Co však u Velké Moravy postrádám, je existence komplexní politické krajiny/*complex political landscape* (Pohl 2005, 261). Chybí zde vysoce organizovaná obranná zóna, která v podobě marek vznikla na okrajích franské říše po její konsolidaci na počátku 9. stol. (Stieldorf 2012). Franská říše již disponovala samostatnou pohraniční organizací s vlastním vedením, v jehož čele stáli „prefekti“ z urozených hraběcích rodů s mimořádnou odpovědností, velkými pravomocemi, a nakonec i vlastními politickými ambicemi. H. Wolfram oprávněně nazývá marky „state-frontier organisation“. Podle něj nesloužily primárně jako základna pro další expanzi, ale jako ochrana etablovaných pozemkových vlastníků před vnějším nebezpečím (Wolfram 2001, 237, 244–245). Marky však ještě neměly v raném středověku definitivní a stabilní formu (Pohl 2005, 259). Jejich podoba naopak pružně reagovala na vývoj aktuální politické a vojenské situace. Mohly se na přechodnou dobu podstatně redukovat, jako se to stalo v případě Východní marky v 10. stol. (Wolfram 1995, 272–273). Jejich smyslem bylo chránit hranici starého sídelního území (*Altsiedelland*), která probíhala až za nimi a která byla naopak velice stabilní (Wolfram 2001, 241). Příkladem je řeka Enže, resp. Trauna v Horním Rakousku, vymezující bavorskou oikumenu již v 7. a 8. stol. (Menke 1988, 72; Wolfram 1995, 288; Stieldorf 2012, 77). Východně od ní žilo etnicky smíšené obyvatelstvo s výrazným podílem slovanské složky (Szameit 2000, 534), jak ukazuje i rozložení etnospecifických toponym a pohřebišť na obou stranách pohraničních řek (Tovornik 1988, 125). Hranice na Enži byla do značné míry institucionalizovaná. Při ústí Enže do Dunaje v Lorchu/Lauriacu se již na počátku 9. stol. nacházela jedno z kontrolních stanovišť, kde probíhal přeshraniční obchod s Avary a Slovany, jak to zmiňuje Diedenhofenský kapitulář Karla Velikého (Wolfram 2001, 240). Tento „hraniční přechod“ si zachoval svůj význam po celé karolínské období. V sousední obci Raffelstetten vzniklo významné říční přístaviště a mezi léty 903 a 906 zde byl sepsán známý celní tarif, který upravoval obchod mezi Bavorsy a Slovany (Wolfram 1995, 271). Hranici na Enži obnažil vpád Maďarů do střední Evropy, který vedl k dočasné ztrátě Východní marky.¹⁶ Ani poté však enžská hranice nepřestala existovat (Brunner 2003, 53, 58; Stieldorf 2012, 143).

Na jižní Moravě se stabilní rozhraničení objevilo až v 11. stol. (Měřínský 2009, 20). V době existence Velké Moravy dosud neexistovalo. Kumulace zdejších hradisek na dolních tocích řeky Dyje a Moravy spíše souvisela s organizací jádra Velké Moravy (Procházka 2009, 94) než s teritoriální obranou, přestože ani vojenskou funkci opevněných sídel nelze podceňovat (viz výše). Velkomoravská sídelní struktura se svými centry na Dyji a Moravě je nicméně typickou ukázkou archaického modelu územní správy přechodových říší (Kurnatowska 1984, 165–172).

Ani směrem k severu žádná organizovaná hranice či hraniční zóna Velké Moravy neexistovala. Z Malopolska pocházejí jednotlivé nálezy velkomoravského charakteru, které svědčí o vzájemných kontaktech, jejichž charakter však není jasný. Nic zatím nesvědčí pro vojenskou penetraci ze strany

¹⁶ I sami Maďaři pokládali Enži za hranici Bavor (Havlík 1963, 70).

Moravanů (*Poleski 2013*, 184). Do závislosti na Moravanech se dostává snad jen Slezsko (*Wachowski 1997*, 60), kde Moravané ovládli svými posádkami několik opěrných bodů (především Chotěbuz). Ty v obsazeném území plnily různé úkoly především vojenského charakteru. Výsledky dosavadních archeologických výzkumů ve Slezsku ukazují podle P. Kouřila spíše na extenzivní způsob vlády, který byl „opřený o neustálé výboje k sousedům a bazírující na odvádění pravidelného tributu“. Velkomoravská přítomnost zmizela společně s upadající mocí ústředních oblastí někdy na začátku 10. stol. (*Kouřil – Timonová 2013*, 157, 159), aniž by se vytvořilo nějaké trvalejší rozhranění mezi moravskou oikumenou a severními kmeny.

Mojmírovci – moravští náčelníci, či bavorští šlechtici?

Postavení vládnoucích rodů na Velké Moravě

Pokud by se všichni oponenti měli společně shodnout na nějakém „nedostatk“ mého textu „v rovině konkrétních závěrů“ (*Kalhous 2014*, 179), pak to bylo bezesporu ono tvrzení, že „panovníci na Velké Moravě nerozhodovali zcela autonomně. Rostislava, a v podstatě i Svatopluka, dosadili Moravanům Frankové. Moc zde nepřecházela z otce na syna, ale předávala se v rámci jakéhosi širšího příbuzenstva“ (*Macháček 2012*, 779). Podle jejich reakcí byla naopak „moravská monarchie“ již trvalou institucí, Moravané byli loajální k „vládnoucí dynastii“ (*Profantová – Profant 2014*, 128), přičemž „mojmírovský „klan“ držel ve společnosti „výhradní, zřejmě sakralizovanou pozici“ (*Štefan 2014*, 148). Kdo však byli tito Mojmirovci – oni údajní monarchové, kteří vládli svému moravskému státu? Domnívám se, že odpověď na tuto zásadní otázku zůstává naše historická věda stále dlužna. Dovolím si pouze poukázat na několik u nás nepříliš známých studií, které dosavadní všeobecné mínění o „moravské monarchii“ a její „dynastii“ poněkud problematizují.

O tom, že panovníky dosazovali Moravanům Frankové, nemůže být sporu, a moderní bádání to plně akceptuje (*Třešník 2001*, 154; *Hasil 2011*; *Lysý 2014*, 132). V politické rovině na nich byli víceméně závislí, jak soudí i M. Wihoda: „Die Mährer erhoben sich zwar in Form von Aufständen, vermochten sich jedoch trotz gelegentlicher Siege auf dem Schlachtfeld nicht aus der losen Abhängigkeit vom karolingischen Imperium befreien. Sie wollten dies möglicherweise auch gar nicht“ (*Wihoda 2014*, 67, 69). Navíc se zdá, že Mojmirovci nejenže nebyli nezávislí monarchové, ale postupně přestali být i autentičtí Moravané. Poměrně rychle se totiž integrovali do širšího rámce bavorských urozců, minimálně s ním příbuzensky a majetkově splynuli.

Na tuto skutečnost upozornil již před mnoha lety M. Mitterauer, když analyzoval tzv. Codex Odalberti – sbírku listin z doby salcburského arcibiskupa Odalberta, který svůj církevní úřad držel v letech 923–935 (*Mitterauer 1960*, 701–707). Jako svědci na listinách zde často vedle šlechticů bavorského původu vystupují i osoby se slovanskými jmény. Členem úzkého kruhu kolem arcibiskupa a příslušníkem jeho družiny byl jakýsi *Zwentipolch* (Svatopluk). Dále se v listinách nejméně dvanáctkrát vyskytuje hrabě *Moimir*, který mezi svědky s nejvyšším šlechtickým titulem figuruje vždy na prvním místě, a to i před mocnými hrabaty ze Salcburska a Chiemsee. Ve své době byl mimořádně vlivnou osobou, ačkoli dnes nikdo neví, kde se jeho hrabství nacházelo. Každopádně někdy po roce 927/928 svůj hraběcí titul ztrácí a s ním přichází i o svůj vliv. Další *Zwentipolch*, označovaný jako *progenie bonae nobilitatis exortus* (urozenec vynikajícího původu), se objevil v Korutanech, kde roku 898 získal od císaře Arnulfa rozsáhlé statky s centrem v Gurku. Stojí zde na počátku rozrodu významné korutanské šlechty. Předpokládá se, že byl příbuzný jak s Luitpoldovci, tak s Mojmirovci (*Dopsch 1971*; 1988; *Eichert 2012*, 134–135). Asi není náhoda, že právě v té době (v roce 899) stahují Bavoři z boje o moravský knížecí stolec pretendentu, kterého sami podporovali (*Havlík 1963*, 70). Zda je i přes mírný časový posun obou událostí (nelze vyloučit chybné vročení v některém z pramenů) moravský Svatopluk II. totožný s majitelem statku v Gurku, snad vyjasní další historické bádání.¹⁷ Jiný *Zuentipolch*, tentokrát vazal hraběte Liutpolda, získal pozemky na řece Kremži roku 903 (*Havlík 1963*, 16).

¹⁷ K této možnosti se odmítavě stavěl V. Novotný (1912, 427).

Když se M. Mitterauer zamýšlí, kde se všichni tito Svatoplukové a Mojmirové na říšském území vzali, dochází k zajímavému závěru (*Mitterauer 1960, 706*). Je možné, že Mojmir I. poté, co byl na Moravě Franky vyměněn za Rostislava¹⁸, nalezl útočiště a nový domov na území karolinské říše. Zde pak jeho potomci zakládají říšskou větev mojmirovského rodu. Nic překvapivého by to nebylo, vždyť i Pribina po svém vyhnání z Nitry vstoupil do služeb Ludvíka Němce, od něhož jako léno získal území v Panonii s centrem v Mosapurcu/Zalaváru (*Szöke 2010, 9–10*). Nositelé jmen známých z dějin Velké Moravy se každopádně objevují mezi bavorskou šlechtou již velmi časně.¹⁹ První *Zwentibald*, a spolu s ním zřejmě i jeho žena (*Z*)*wengizigna*, je zmíněn v tzv. *Verbrüderungsbücher* (*Libri Confraternitatum*) od sv. Petra v Salcburku, kde jsou uvedeny jmenné seznamy donátorů a dobrodinců kláštera či osob, které byly s kláštery v úzkém duchovním spojení (*Bartoňková et al. edd. 1969, 335*). Slovanská jména zde byla zapsaná podle M. Mitterauera již v 1. pol. či okolo poloviny 9. stol. (*Mitterauer 1960, 706*). Nápadně se shodují se skupinou jmen *Szwentiepulc*, *Szwentezigna*, *Predezlaui*, zanesených o něco později do civildalského evangeliáře (*Codex Forojuliensis: Ludwig 2000, 825*).

Salcburský Svatopluk každopádně vstoupil na jeviště dějin dřív než jeho moravský protějšek.²⁰ Pokud si mohu dovolit spekulaci, pak nelze vyloučit, že se jednalo o jednu a tutéž osobu (snad příbuzného Mojmira I. i Rostislava), kterou Frankové posléze dosadili do Nitry.²¹ To by vysvětlovalo údajnou záhadu, proč byl Svatopluk i s Nitranskem roku 869/870 poplatný Karlomanovi (*Havlík 1964, 223–224*). Salcburská rodová linie Mojmirovců rychle srůstala s bavorskou šlechtou. Příbuzenský se asi propojila s rodem salcburského arcibiskupa Theotmara (někteří z členů slovanské šlechty jsou posléze pojmenováni po arcibiskupovi: Diotmar – Dětmár), a dokonce i s vládnoucími Luitpoldovci. Tomu by nasvědčoval mj. záznam v civildalském evangeliáři, kde je společně se jménem bavorského markraběte Luitpolda a jeho ženy Kunigundy zapsáno i jméno *Santpulc* (*Ludwig 2000, 826*). Jméno *Zwentipolch* se mezi bavorskou šlechtou vyskytuje až do poloviny 11. stol. (*Mitterauer 1960, 706–707*).

Pokud budeme společně s M. Mitterauerem chápat Mojmirovce jako bavorskou šlechtu²² slovanského/moravského původu, pak pochopíme i ony stále opakované sliby věrnosti a manské přísahy, které vázaly moravského panovníka ke Karlovcům. Rituál *per manus*, tedy vložení spojených rukou

¹⁸ I Rostislava si s sebou zřejmě přivedli na Moravu Frankové ze své říše, jak se domníval J. Cibulka a s ním i řada dalších historiků. Na území Říše předtím pobýval jen přechodně jako rukojmí, to však není jisté (*Cibulka 1958, 277–278; Třeštík 2001, 154; Lysý 2014, 182*), mohl se zde i narodit.

¹⁹ Tyto skutečnosti si uvědomovali již starší čeští historici, ale nedokázali ji smysluplně začlenit do své koncepce založené na osudovém boji slovanského a germánského živlu. Zůstaly tak jen poznámkami pod čarou (*Novotný 1912, 353, 426–427*).

²⁰ „... in der 1. Hälfte oder um die Mitte des 9. Jahrhunderts. Schon zu dieser Zeit begegnet nämlich in Salzburg ein Zwentibald. Er ist zusammen mit einer (*Z*)*wengizigna* im Verbrüderungsbuch von St. Peter eingetragen.“ (*Mitterauer 1960, 706*).

²¹ Domnívám se, že této konstrukci neodporuje ani událost zaznamenaná ve Fuldských análech, kde se k roku 869 uvádí, že „král Ludvík ... Bavorům ... přikázal, aby šli na pomoc Karlomanovi proti Rostislavovu synovi Svatoplukovi, který měl v úmyslu válčit.“ (*Bartoňková et al. edd. 1966, 102–103*). Mohlo se jednat o preventivní výpravu, která měla odradit Svatopluka od nepřátelských akcí proti Říši a připomenout mu, komu vděčí za své postavení. Následný slib vazalství mohl být pouze obnovením původního závazku k franskému panovníkovi.

²² Termín šlechta je na tomto místě zřejmě užít oprávněně. Ve smyslu úvah J. Klápště je u nás vyhrazen pro ty urozené, kteří své postavení již opírali o pozemkové vlastnictví (*Klápště 2005, 28*). Slovanští šlechtici na území franské říše bezesporu takovými majetky disponovali, což ukazuje případ Kocela, jenž pozemky zdědil po své bavorské matce (*Třeštík 2001, 124*). Pozemky na říšském území zřejmě vlastnil i Slavomár – asi onen velkomoravský vévoda z donucení z roku 871. Jako Sleimar (což může být jiná varianta čtení jména Slavomár) získal pozemkový majetek kdesi na fransko-moravském pomezí od biskupa Otakar (Otgár) z Eichstättu, který nad ním držel patronát (*Goldberg 2006, 309*). Vrstva svobodných slovanských majitelů velkostatků již v karolinském období existovala, ačkoli nebyla silná (*Mitterauer 1960, 721*). Slovanští *nobiles* jsou nicméně jako majitelé velkostatků poměrně často zmiňováni z území rané středověké Karantanie (*Eichert 2012, 358*). Pozemkové vlastnictví slovanské šlechty se však vázalo, pokud víme, výhradně na území ovládané franskou říší, na Velké Moravě se ještě neprosadilo (viz výše).

vazala do rukou toho, komu má sloužit, který proběhl na Mons Comiano, byl konstitutivní prvek ve vzájemných vztazích (Lysý 2014, 150–220). M. Lysý dospěl k názoru, že vztahy Moravy a Říše byly definované „prostřednictvím závázku Moravanov (Mojmírovcov) voči Frankom (Karlovcom). Pokiaľ chceli Karlovci uplatniť svoje záujmy voči Moravanom, robili tak prostredníctvom ‚svojho človeka‘ ... Rastislav a Svätopluk tak boli osobami, ktoré sa zaviazali hájiť záujmy svojich konkrétnych pánov (nie nutne ríše ako takej) na Morave“ (Lysý 2014, 221–222).

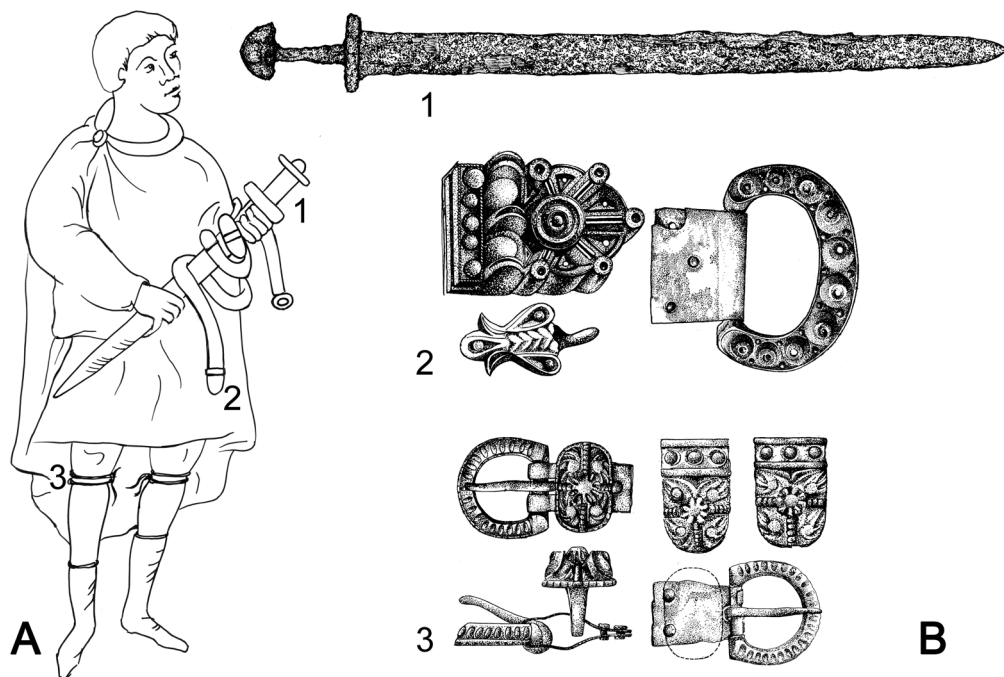
Tato situace, kde na jedné straně stojí ještě předstátně organizovaná společnost a na straně druhé institut šlechty a vazalství implementovaný z franské říše, samozřejmě vyvolávala na Moravě velké vnitřní pnutí. Mojmirovci museli zároveň fungovat jako autonomní náčelníci svého kmene (*dux gentis*) i jako říšská šlechta. Ač tato situace vypadá na první pohled absurdně, není tak neobvyklá. M. Tymowski upozorňuje, že symbióza kmenové a státní organizace není doložena pouze v raně středověké Evropě, kde Frankové během své expanze na východ integrovali mnoho kmenových skupin do svého státu, ale třeba i v předkoloniální Africe. Rozdíl mezi oběma kontinenty spočívá v rychlosti procesu rozkladu kmenových struktur. „In Europe, the process was relatively fast – it lasted from one to a couple of centuries ... However, in Africa (as well as in many other non-European societies) the elimination of tribes existing inside states was either very slow – or did not happen at all“ (Tymowski, 177).

Archeologickým vyjádřením nastíněné situace jsou na Moravě mj. bohaté hroby příslušníků mužské elity s výbavou, která se nelišila od statusových symbolů společenských špiček karolínské říše, jak je známe z ikonografických pramenů, ať manuskriptů (např. Codex Aureus od Sv. Emmerama z Řezna, Vivianova bible), nebo fresek (např. kostel sv. Benedikta v Mals; obr. 7). Postavení velmožů, kteří se pohybovali v těsné blízkosti franského panovníka, vyjadřovaly odznaky jejich moci – meč s bohatě zdobeným opaskem, podkolení řemínky, kopí s křídélky, příp. ostruhy. Moravané dokázali své společenské postavení navenek komunikovat stejně viditelně a s pomocí stejných atributů jako Frankové. Jörg Kleeman, který se zabýval raně středověkými hroby z Chorvatska i Mosapure, soudí, že hroby s takovou výbavou dokládají proces integrace lokálních elit mezi říšskou šlechtou (Kleeman 2008, 90). Na stranu druhou sama přítomnost cenných milodarů v hrobech ukazuje podle H. Steuera na společnost, která se nacházela na přechodu mezi „»gift-giving« Kultur, mit Tausch- und Geschenkhandel, zu einer Wirtschaft mit Märkten und einem stabilen Währungssystem“. Teprve změna v pohřebním ritu (začátek pohřbívání bez milodarů, opuštění řadových pohřebišť či konec vykrádání hrobů atd.) odráží přechod od náčelnictví ke státu (Steuer 2004, 216–217). Podle H. Steuera registrujeme na Západě tuto principiální společenskou transformaci již na rozhraní mezi merovejským a karolínským obdobím. „Very similar but chronologically different proces“ se rozběhl výrazně později i u Vikingů a na Moravě (Steuer 1989, 120).

Ve světle výše uvedených skutečností se Velká Morava jeví jako přechodová společnost (*Übergangsgesellschaft*; Wihoda 2014, 71). S tím souzní i myšlenka, že pohřby se statusovými symboly stvrzující společenské rozrůznění se objevují především v době významných změn směřujících ke stabilizaci nového společenského systému. Jejich ústup pak vyznačuje zakončení celého stabilizačního procesu (Klápště 2005, 26). Uvnitř slovanského světa začal onen proces nejdříve v Chorvatsku, Karantánii a na Velké Moravě, a to v 8. a 9. stol. (Džino 2010, 213; Eichert 2014b, 50). Postupně se přidávala ostatní území – odlehlé končiny východního Meklenburska a Pomořanska až někdy v 11. a 12. stol. (Biermann 2009, 143). Na Velké Moravě však nebyl popsán společenský přerod úspěšně završen. Zdejší společnost zkolabovala příliš brzy. Statusové symboly se objevují dokonce i v nejmladších velkomoravských hrobech (Macháček 2014, 269–270; Přichystalová – Kalábek 2014, 231–248).

Na konci o konci, aneb zánik Velké Moravy

Chceme-li vysvětlit podstatu velkomoravské společnosti, musíme umět věrohodně odpovědět na otázku, jak je možné, že velkomoravská elita nedokázala zajistit existenci základních institucí podobně, jak tomu bylo třeba ve franské a otonské říši? Zde po dlouhá staletí a přes všechny peripetie trvá kontinuita království i s jeho světskými a duchovními úřady, právem, velkým pozemkovým vlastnictvím, kostely, kláštery a městy (Pohl 2006, 15).

Obr. 7. Statusové symboly elity v karolínské říši a na Velké Moravě (1 – meč, 2 – opasek, 3 – podkolenní řemínky). A – Codex Aureus od Sv. Emmerama z Řezna (kresba A. Radvanová), B – archeologické nálezy z Pohanska u Břeclavi (Kalousek 1971).

Fig. 7. Status symbols of the elite in the Carolingian Empire and in Great Moravia (1 – sword; 2 – belt; 3 – garter belt used to attach long trousers to the leg). A – Codex Aureus of St Emmeram of Regensburg; B – archaeological finds from Pohansko near Břeclav (Kalousek 1971).

Odpověď je nasnadě a je obsažena i v textech mých kolegů. Podle D. Kalhousa prošla „Velká Morava strukturální krizí, kdy expanzivně-kořistnická fáze narazila na své limity“. Její redistribuční systém se zhroutil (Kalhous 2014, 179). Zastavil se přísun tributů a jiných zdrojů přinášejících expanzi. Předimenzovaná centra nebyla schopna „recipročně zajistit benefity“ lokálním komunitám, na nichž byla subsistenčně závislá. Společnost zůstala kvůli nové mocenské situaci ve středním Podunají „odříznuta od přísunu prestižního zboží, jehož cirkulace udržovala v chodu sociální vazby“ (Štefan 2014, 165). Velká Morava na rozdíl od pozdějších monarchií Přemyslovců, Piastovců a Arpádovců svoji krizi nepřekročila (Kalhous 2014, 179). Nestačila zvýšit svoji komplexitu natolik, aby zde vznikla formace, kterou kulturní antropologové nazývají státem. Nedošlo k tomu ani přes to, že sem z civilizačních center tehdejší Evropy, ze Západu i Východu, proudili emisáři, kteří se, někdy s knihou, jindy s mečem, snažili o proměnu zdejší společnosti. Nikdy nepřestala být náčelnictvím. Asi i to měl na mysli D. Třeštík, když před lety napsal, že na pozdní kmenovou společnost se „jaksi zvenčí naložila struktura státu“ (Třeštík 1997, 294; k tomu i Štefan 2014, 144). Mýlil se však v jedné věci. Tvrdil, že na Moravě došla snaha o zřízení státu svého naplnění a stát zde nakonec opravdu vznikl. To prý proto, že byl nutnou podmínkou přijetí křesťanství. Kmen musel zmizet, neboť je totožný se svým náboženstvím a „přijal-li by jiné, vzdal by se sama sebe“. Velkomoravská knížata se proto musela rozhodnout pro stát, a to již na samotném počátku 9. stol., kdy se postupně rozbíhal proces christianizace (Třeštík 2001, 130, 201). Třeštíkova konstrukce však není nutná a není zřejmě ani správná. Ideovou podstatou kmene není jeho náboženství, ale spíše pocit společné identity a společného původu (Lysý 2014, 145–146). Koneckonců existují i příklady raně středověkých zemí, např. Island

či Bretaň, kde náčelnictví a křesťanství prokazatelně koexistovaly delší dobu vedle sebe bez větších problémů a jednotliví náčelníci se nerozpakovali budovat své vlastní kostely (Charvát 1987, 676; Jakobsson 2009). Pro náčelníky, kteří plnili nejen roli profánních, ale i sakrálních lídrů, a měli proto rozhodující slovo i v otázkách náboženských, nebylo problémem zavést víru novou, bylo-li to pro ně výhodné. Většinová populace, vůči níž byli náčelníci v dominantním postavení, musela akceptovat jejich rozhodnutí. Na Islandu se tak stali náčelníci okolo roku 1000 ochránci a propagátory křesťanství (Sigurðsson 2011, 90–91).

Přijmeme-li tezi D. Kalhouse, I. Štefana či M. Wihody (Wihoda 2010b, 93) o kolapsu Velké Moravy způsobeném zhroutením redistribučního systému, zpřetrháním recipročních vazeb či přílišnou závislostí na dálkovém obchodu s drahocennými předměty, musíme s ní zároveň akceptovat i myšlenku, že společnost, jejíž existence byla založena na těchto principech, nemohla ještě vytvořit stabilní struktury. Byla pouhým předstupněm trvalejší státní organizace, kde tradiční sociální vazby již nahrazují vazby mocenské a ekonomické. Předstátní politické celky jsou značně nestabilní a trvale náchylné ke kolapsům (Danielisová 2013, 157–165).

Závěr

Chce-li, může I. Štefan a s ním i ostatní nadále setrvat „u konvenční nálepky raný stát“ (Štefan 2014, 167) pro označení Velké Moravy. Vystavují se však nebezpečí, že budou srozumitelní jen v České kotlině, moravských úvalech a v zemi pod Tatrami. Němečtí medievisté se znovu jen pouсмějí a z hlediska kulturně antropologické klasifikace půjde o vyložené chybné zařazení. Z celé diskuse by měl nicméně vyplynout jiný a obecnější závěr. Domnívám se, že je mimořádně důležité, aby termíny (stát, náčelnictví, daně, tribut, pozemkový majetek, obchod, peníze atd.), které v našich textech užíváme, nezůstaly jen prázdnými slupkami, ale byly naplněny konkrétním obsahem. Měli bychom být konzistentní v metodě i pojmovém aparátu. Budeme-li se pohybovat v rámci antropologického (procesuálního) paradigmatu, pak bude Velká Morava náčelnictvím. Pokud tento interpretační rámec opustíme, ať již směrem ke kulturně-historickému, či post-procesuálnímu paradigmatu, pak můžeme modifikovat pojmosloví tak, aby odpovídalo danému diskursu. Vždy však musí být jasné, co naše slova znamenají.

Terminologická neurčitost však není jen naším specifickým problémem. I. Štefan správně upozornil, že i práce věrozvěsta antropologického přístupu v historiografii W. Pohla obsahuje z jeho pohledu slabiny (Štefan 2014, 143). Především Pohl neříká, jak bychom měli nazývat raně středověké politické úvary, které postrádají definiční znaky státu. V jeho textech se slova jako „Hauptling“, „chief“ nebo „chiefdom“ neobjevují (Pohl 2006; Pohl – Wieser 2009). Pokud to však myslíme s antropologickým přístupem vážně, musíme vpustit náčelníky i do raného středověku.

Práce byla podpořena Grantovou agenturou ČR, projekt reg. č. I 1911-G21 s názvem Frontier, Contact Zone or No Man's Land? The Morava-Thaya Region from the Early to the High Middle Ages.

Literatura

- Adamczyk, D. 2014: Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nord-osteuropäischer Perspektive (800–1100). Deutsches Historisches Institut Warschau 28. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Antonín, R. 2013: Ideální panovník českého středověku: kulturně-historická skica z dějin středověkého myšlení. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Bačič, J. 1986: Imre Boba: Forty Years of Scholarship. Slovene Studies 8/2, 105–106.
- Bárta, M. 2013: Zrychlování tempa. Svět bohů, králů a monumentů (4000–1000 př. Kr.). In: M. Bárta – M. Kovář edd., Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců, Praha: Academia, 111–143.

- Bartoňková, D. – Havlík, L. – Hrbek, I. – Ludvíkovský, J. – Večerka, R. edd. 1969: *Magnae Moraviae fontes historici III. Diplomata, epistolae, textus historici varii*. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica 134. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- Bartoňková, D. – Havlík, L. – Masařík, Z. – Večerka, R. edd. 1966: *Magnae Moraviae fontes historici I. Annales et chronicae*. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas philosophica. Brno: Státní pedagogické nakladatelství.
- Bartošková, A. 2014: *Budeč: významné mocenské centrum prvních Přemyslovců*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Biddle, M. 1976: Towns. In: D. M. Wilson ed., *The Archaeology of Anglo-Saxon England*, Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney: Methuen young books, 99–150.
- Biermann, F. 2009: Bootsgrab, Brandgrab, Kammergrab: die slawischen Gräberfelder von Usedom im Kontext der früh- und hochmittelalterlichen Bestattungssitten in Mecklenburg und Pommern. *Archäologie und Geschichte im Ostseeraum 7*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.
- Blackburn, M. 1993: Coin circulation in Germany during the Early Middle Ages: the evidence of single-finds. In: B. Kluge ed., *Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum Deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums Sigmaringen. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien 31*, Sigmaringen, 37–54.
- Blanchard, I. 2001: Mining, metallurgy, and minting in the Middle Ages. Stuttgart: F. Steiner.
- Bogucki, M. 2006: *Ośrodk handlowo-rzemieślnicze nad Bałtykiem we wczesnym średniowieczu*. Rozprawa doktorska. Warszawa.
- 2011: The Use of Money in the Slavic Lands from the Ninth to Eleventh Century: the Archaeological/Numismatic Evidence. In: J. A. Graham-Campbell – S. M. Sindbaek – G. Williams eds., *Silver economies, monetisation and society in Scandinavia, AD 800–1100*, Aarhus: Aarhus University Press, 133–152.
- Brentjes, B. 1973: Die slawischen Militärsklaven (Sakaliba) in Spanien als Forschungsaufgabe. In: J. Herrmann – K.-H. Ott Hrsg., *Berichte über den II. Internationalen Kongreß für slawische Archäologie*, Berlin 24.–28. August 1970, Bd. 2, Berlin: Akademie Verlag, 269–274.
- Brunner, K. 2003: *Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert Österreichische Geschichte 907–1156*. Wien: Ueberreuter.
- 2008: Die „dunkle“ Zeit zwischen den Schichten – Niederösterreich 907–955. In: R. Zehetmayer ed., *Im Schnittpunkt frühmittelalterlicher Kulturen: Niederösterreich an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert. Nöla. Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv 13*, St. Pölten: Niederösterreichisches Landesarchiv, 24–33.
- Březinová, H. – Přichystalová, R. 2014: Úvahy o textilní výrobě na Pohansku na základě analýzy nálezů textilních fragmentů a předmětů souvisejících se sprádaním a tkaním. *Památky archeologické* 105, 155–214.
- Budak, N. 2009: Using the Middle Ages in Modern-day Croatia. In: J. M. Bak – J. Jarnut – P. Monnet – B. Schneidmüller Hrsg., *Gebrauch und Missbrauch des Mittelalters, 19.–21. Jahrhundert*, München: Wilhelm Fink Verlag, 241–262.
- Callmer, J. 2002: North-European trading centres and the Early Medieval craftsman. Craftsman at Åhus, north-eastern Scania, Sweden ca. AD 750–850+. *Acta archaeologica Lundensia* 39, 125–157.
- Campbell, J. 1986: *Essays in Anglo-Saxon history*. London – Ronceverte, WV, U.S.A.: Hambledon Press.
- Carocci, S. – Callavini, S. M. 2014: The Cost of States. Politics and Exactions in the Christian West (Sixth to Fifteenth Centuries). In: J. Hudson – A. Rodríguez López eds., *Diverging paths? The shapes of power and institutions in medieval Christendom and Islam. The Medieval Mediterranean 101*, Leiden: Brill, 125–158.
- Catteddu, I. 2009: *Archéologie médiévale en France : le premier moyen âge, Ve–XIe siècle*. Collection „Archéologies de la France“. Paris: La Découverte.
- Cibulka, J. 1958: *Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě*. Monumenta archaeologica tomus 7. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Curta, F. 2001: *The making of the Slavs: history and archaeology of the Lower Danube Region, ca. 500–700*. Cambridge studies in medieval life and thought. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- 2009: The history and archaeology of Great Moravia: an introduction. *Early Medieval Europe* 17, 238–247.
- Danielisová, A. 2013: Počátky moderního světa. Státy a říše starověku (1000–0 př. Kr.). In: M. Bárta – M. Kovář edd., *Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců*, Praha: Academia, 145–190.
- DeMarrais, E. – Castillo, L. J. – Earle, T. 1996: Ideology, materialization, and power strategies. *Current Anthropology* 37/1, 15–31.

- Donat, P. 1980: Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung. Berlin: Akademie Verlag.
- Dopsch, H. 1971: Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft. Carinthia. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten 161/1, 95–123.
- 1988: Hemma von Gurk – Eine Stifterin zwischen Legende und Wirklichkeit In: P. G. Tropper Hrsg., Hemma von Gurk. Katalog der Ausstellung auf Schloß Straßburg/Kärnten 14. Mai bis 26. Oktober 1988, Klagenfurt: Klagenfurt Universitätsverlag Carinthia, 11–23.
- Dostál, B. 1982: Drobná pohřebiště a rozptýlené hroby z Břeclavi – Pohanska. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 27, 135–201.
- Džino, D. 2010: Becoming Slav, becoming Croat: identity transformations in post-Roman and early medieval Dalmatia. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 12, Leiden – Boston: Brill.
- 2014: The rise and fall of the Dalmatian ‘Big-men’: Social structures in Late Antique, Post-Roman and Early Medieval Dalmatia (ca. 500–850). Studia Academica Šumenensia 1/1, 127–152.
- Earle, T. K. 1987: Chieftoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective. Annual Review of Anthropology 16, 279–308.
- Eckoldt, M. 1986: Die Schiffbarkeit kleiner Flüsse in alter Zeit, Notwendigkeit, Voraussetzungen und Entwicklung einer Rechenmethode. Archäologisches Korrespondenzblatt 16, 203–206.
- Eichert, S. 2012: Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum: Studien zu Geschichte und Archäologie Karantaniens. Aus Forschung und Kunst 39. Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten.
- 2014a: „Great Men“, „Big Men“ und „chiefs“ in Karantaniens?. Carinthia I 204/1, 61–78.
- 2014b: Zentralisierungsprozesse bei den frühmittelalterlichen Karantanen. In: P. Sikora Hrsg., Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas 23, Bonn: Habelt Verlag, 13–60.
- Ellmers, D. 1984: Frühmittelalterliche Handelsschifffahrt in Mittel- und Nordeuropa. Offa-Bücher 28. Neumünster: Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte in Schleswig, dem Landesamt für Vor- und Frühgeschichte von Schleswig-Holstein in Schleswig und dem Institut für Vor- und Frühgeschichte der Universität Kiel.
- Galuška, L. – Šmerda, J. 2010: Raně středověké objekty z Modré u Velehradu s nálezy mincí. In: Š. Ungerman – R. Přichystalová edd., Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám, Praha: Lidové noviny, 163–183.
- Goldberg, E. J. 2006: Struggle for empire: kingship and conflict under Louis the German, 817–876. Conjunctions of religion and power in the medieval past. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Hasil, J. 2011: Les élites franques de l’ouest comme des chefs de clans dans l’environnement slave?. In: D. Buschinger ed., Tolérance et intolérance. Actes du Colloque internationale des 1er, 2 et 3 mars 2011 à Amiens. Médiévales 50, Amiens: Presses du Centre d’études médiévales, Université de Picardie-Jules Verne, 50–61.
- Havelka, M. 2007: Dějiny a sociologie u Maxe Webera. In: J. Šubrt ed., Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů, Plzeň: Aleš Čeněk, 73–96.
- Havlík, L. 1963: Staří Slované v rakouském Podunají v době od 6. do 12. století. Rozpravy Československé Akademie věd. Řada společenských věd. Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd.
- 1964: Velká Morava a středoevropští Slované. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- 1978: Morava v 9.–10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace. Studie ČSAV č. 7. Praha: Academia.
- Henning, J. 2007: Early European towns. The development of the economy in the Frankish realm between dynamism and deceleration AD 500–1100. In: J. Henning ed., Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. The Heirs of the Roman West, Vol. 1. Millennium Studies in the culture and history of the first millennium C.E., Berlin – New York: Walter de Gruyter, 3–40.
- 2008: Strong Rulers – Weak Economy? Rome, the Carolingians and the Archaeology of Slavery in the First Millennium A.D. In: J. R. Davis – M. McCormick eds., The long morning of medieval Europe: new directions in early medieval studies, Aldershot – Burlington: Ashgate Pub. Co., 33–54.
- Hilberg, V. 2009: Hedeby in Wulfstan’s days: a Danish emporium of the Viking Age between East and West. In: A. Englert – A. Trakadas eds., Wulfstan’s Voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard. Maritime culture of the North 2, Roskilde: Viking Ship Museum, 79–113.

- Hilberg, V. 2011: Silver Economies of the Ninth and Tenth Centuries AD in Hedeby. In: J. A. Graham-Campbell – S. M. Sindbæk – G. Williams eds., *Silver economies, monetisation and society in Scandinavia, AD 800–1100*, Aarhus: Aarhus University Press, 203–226.
- Hill, D. – Cowie, R. 2001: *Wics: the early medieval trading centres of northern Europe*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Hlavica, M. 2015: Značky na dnech nádob z Břeclavi-Pohanska v kontextu raně středověkého hrnčířství. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita. online: http://is.muni.cz/th/178604/ff_m/
- Hodges, R. 2012: *Dark age economics: a new audit*. London: Bristol Classical Press.
- Charvát, P. 1987: K otázce soukromého vlastnictví půdy na Velké Moravě. *Archeologické rozhledy* 39, 672–679.
- 1989: Náčelnictví či raný stát?. *Památky archeologické* 80, 207–222.
- 2010: Slyšte volání muezzinovo: české země a arabský svět ve starším středověku (do roku 1300). Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Jakobsson, S. 2009: The Process of State-Formation in Medieval Iceland. *Viator: Medieval and Renaissance Studies* 40/2, 151–170.
- Jankowiak, M. 2013: Two systems of trade in the Western Slavic lands in the 10th century. In: M. Bogucki – M. Rębkowski eds., *Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200 AD.*, Szczecin: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Centre for Medieval Archeology of the Baltic Region in Szczecin – Chair of Archaeology, Szczecin University, 137–148.
- Kalhous, D. 2014: Náčelnictví, nebo stát? Několik poznámek k článku Jiřího Macháčka o charakteru Velké Moravy. *Archeologické rozhledy* 66, 177–180.
- Kalousek, F. 1971: Břeclav – Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. *Archeologické prameny z pohřebiště*. Brno: Universita J.E. Purkyně.
- Kavánová, B. 1976: Slovanské ostruhy na území Československa. *Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně* roč. 4, s. 3. Praha: Academia.
- Klanica, Z. 1968: Výsledky čtrnácté sezóny výzkumu v Mikulčicích (okr. Hodonín). In: *Přehled výzkumů 1967*, Brno, 61–85.
- 2006: Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště. Díl I. *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky Brno.
- Klápště, J. 2005: *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kleeman, J. 2008: Karolingisches Fundgut im Südosten und das Verhältnis lokaler Eliten zum Karolingerreich. *ANTAEUS* 31–32, 81–91.
- Kluge, B. 2007: *Numismatik des Mittelalters. Handbuch und Thesaurus Nummorum Medii Aevi*. Berlin – Wien: Münzkabinett.
- Kouřil, P. – Gryc, J. 2011: Der Burgwall in Chotěbuz-Podobora und seine Stellung in der Siedlungsstruktur des oberen Odergebietes vom 8. bis zum 9./10. Jahrhundert. In: J. Macháček – Š. Ungerman Hrsg., *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas* 14, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 217–243.
- Kouřil, P. – Timonová, M. 2013: Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích. *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno*. Brno: Archeologický ústav AV ČR.
- Kurnatowska, Z. 1984: Bildungsprozeß des polnischen Staates und seine Spiegelung in der Besiedlungsstruktur. In: B. Chropovský Hrsg., *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert*, Nitra: Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 165–172.
- Kvěšina, P. 2004: Mocní muži a sociální identita jednotlivců – prostorová analýza pohřebiště LnK ve Vedrovicích. *Archeologické rozhledy* 56, 383–392.
- Lindbom, P. 2009: The assault on Helgö and Birka and the end of the Iron Age. *Situne Dei* 2009, 83–101.
- Ludwig, U. 2000: Anmerkungen zum Evangeliar von Cividale und zur Erforschung der slawischen Namenträge. In: A. Mergole – R. Bratož edd., *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze II*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 809–828.
- Lysý, M. 2014: Moravia, Mojmirovci a Franská říša. Štúdie k etnogenéze, politickým inštitúciám a ústavnému zriadeniu na území Slovenska vo včasnom stredoveku. Bratislava: Atticum.
- Macháček, J. 2001: *Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- 2005: Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium, nebo emporium moravských panovníků?. *Archeologické rozhledy* 57, 100–138.

- Macháček, J. 2012: „Velkomoravský stát“ – kontroverze středoevropské medievistiky. Archeologické rozhledy 64, 775–787.*
- 2014: Die Entwicklung der Siedlungsstrukturen im mährisch-bayerisch-ungarischen Grenzgebiet nach dem Untergang Großmährens. Kollaps oder Neubeginn?. In: S. Albrecht – C. A. Kleinjung Hrsg., Das lange 10. Jahrhundert. Struktureller Wandel zwischen Zentralisierung und Fragmentierung, äußerem Druck und innerer Krise. RGZM – Tagungen Band 19, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 263–282.
- Macháček, J. – Gregerová, M. – Hložek, M. – Hošek, J. 2007: Raně středověká kovodělná výroba na Pohansku u Břeclavi. Památky archeologické 98, 129–184.*
- Macháček, J. – Videman, J. 2013: Monetisation of early medieval Moravia in the light of new archaeological discoveries in the Lower Dyje Region (Czech Republic). In: M. Bogucki – M. Rębkowski eds., Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200 AD., Szczecin: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Centre for Medieval Archeology of the Baltic Region in Szczecin – Chair of Archaeology, Szczecin University, 177–199.*
- Masaryk, T. G. 1924: Česká otázka. O naší nynější krizi. Jan Hus. Knihy pro každého 3. Praha: Státní nakladatelství.*
- McCormick, M. 2001: Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300–900. Cambridge.*
- 2002a: New Light on the ‘Dark Ages’: How the Slave Trade Fuelled the Carolingian Economy. Past and present. A journal of historical studies 177, 17–54.
- 2002b: Verkehrswege, Handel und Sklaven zwischen Europa und dem Nahen Osten um 900: Von der Geschichtsschreibung zur Archäologie?. In: J. Henning Hrsg., Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit, Mainz: Verlag Phillip von Zabern, 171–180.
- Menke, M. 1988: Die bairisch besiedelten Landschaften im 6. und 7. Jahrhundert nach den archäologischen Quellen. In: H. Dannheimer – H. Dobsch Hrsg., Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg. Rosenheim/Bayern/, Mattsee/Salzburg/, 19. Mai bis 6. November 1988, München: Arbeitsgruppe Bajuwarenausstellung 1988, 70–78.*
- Meyer, C. H. F. 2010: Zum Streit um den Staat im frühen Mittelalter. Rechtsgeschichte – Legal History 17, 164–175.*
- Měřinský, Z. 2009: Jihomoravská hranice spojující a rozdělující. XXX. Mikulovské sympozium 30, 7–47.*
- 2011: Morava na úsvitě dějin. Vlastivěda moravská. Země a lid. Nová řada. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.
- Milo, P. 2014: Frühmittelalterliche Siedlungen in Mitteleuropa. Eine vergleichende Strukturanalyse durch Archäologie und Geophysik. Studien zur Archäologie Europas 21. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.*
- Mitterauer, M. 1960: Slawischer und bayerischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit. Carinthia. Mitteilungen des Geschichtsvereins für Kärnten 150, 693–726.*
- Murphy, R. F. 2004: Úvod do kulturní a sociální antropologie. Praha: Sociologické nakladatelství.*
- Münch, R. 2004: Soziologische Theorie. Bd. 1: Grundlegung durch die Klassiker. Campus Verlag.*
- Neustupný, E. 2007: Metoda archeologie. Plzeň: Aleš Čeněk.*
- Novotný, B. 1963: Výzkum velkomoravského hradiště „Pohanska“ u Nejdku na lednickém ostrově. Památky archeologické 54, 3–40.*
- Novotný, V. 1912: České dějiny I. 1. Praha: Laichter.*
- Ott, U. 2015: Europas Sklavinnen und Sklaven im Mittelalter. Eine Spurensuche im Osten des Kontinents. WERKSTATTGESCHICHTE 66–67, 31–53.*
- Pauliny, J. 1999: Arabské správy o Slovanoch (9.–12. storočie). Bratislava: Veda.*
- Petráček, T. 2003: Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11.–12. století. Praha: Univerzita Karlova v Praze Filozofická fakulta.*
- Pohl, W. 2005: Frontiers and Ethnic Identities: Some Final Considerations. In: F. Curta ed., Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages, Studies in the Early Middle Ages, Turnhout: Brepols, 255–265.*
- 2006: Staat und Herrschaft im Frühmittelalter: Überlegungen zum Forschungsstand. In: S. Airlie – W. Pohl – H. Reimitz Hrsg., Staat im frühen Mittelalter, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 9–38.
- Pohl, W. – Wieser, V. 2009: Der frühmittelalterliche Staat: europäische Perspektiven. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Bd. 16. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.*

- Poláček, L. 2006: Terénní výzkum v Mikulčicích. Mikulčice – průvodce. Brno: Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- Poleski, J. 2013: Małopolska w VI–X wieku: studium archeologiczne. Opera Archeologiae Iagellonicae 3. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Popper, K. R. 1997: Logika vědeckého bádání. Praha: Oikymen.
- Poulik, J. 1961: Übersicht der Entdeckungen auf dem grossmährischen Burgwalle in Mikulčice im Jahre 1960. In: Přehled výzkumů 1960, Brno, 83–86.
- 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha: Academia.
- Profantová, N. – Profant, M. 2014: Modernizace moravské medievistiky?. Archeologické rozhledy 66, 127–140.
- Procházka, R. 2009: Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku. Spisy archeologického ústavu. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky Brno, v.v.i.
- Přichystalová, R. – Kalábek, M. 2014: Raněstředověké pohřebiště Olomouc – Nemilany. Katalog. Brno: Masarykova univerzita.
- Sejbal, J. 1986: Nálezy denárů z pohřebiště na sadské výšině velkomoravského Starého Města. In: J. Sejbal ed., Denárová měna na Moravě, Brno: Moravské muzeum, 98–183.
- Schneeweiß, J. 2013: Münz- und Gewichtsgeldwirtschaft an der westlichen Peripherie der slawischen Welt. In: M. Bogucki – M. Rębkowski eds., Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200 AD., Szczecin: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Centre for Medieval Archeology of the Baltic Region in Szczecin – Chair of Archaeology, Szczecin University, 237–266.
- Schulze, H. K. 2004: Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter, Band 2. Stuttgart: Kohlhammer.
- Schulze-Dörrlamm, M. 2010: Gräber mit Münzbeigabe im Karolingerreich. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 57, 339–388.
- Sigurðsson, J. V. 2011: Kings, Earls and Chieftains. Rulers in Norway, Orkney and Iceland c. 900–1300. In: G. Steinsland – J. V. Sigurðsson – J. E. Rekdal – I. Beuermann eds., Ideology and power in the Viking and Middle Ages: Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney, and the Faeroes. The Northern world. North Europe and the Baltic c. 400–1700 A.D. Peoples, Economies and Cultures 52, Leiden – Boston: Brill, 69–108.
- Smith, M. E. 2004: The archaeology of ancient state economies. Annual Review of Anthropology 33, 73–102.
- 2014: The Aztecs Paid Taxes, Not Tribute. Mexicon 36, 19–22.
- Smith, M. E. – Engquist, A. – Carvajal, C. – Gilliland, B. – Kuznetsov, Y. – Johnston-Zimmerman, K. – Algara, M. – Young, A. 2015: Neighborhood formation in semi-urban settlements. Journal of Urbanism 8/2, 173–198.
- Sommer, P. 2007: Svatý Prokop: z počátků českého státu a církve. Velké postavy českých dějin 6. Praha: Vyšehrad.
- Staňa, Č. 1985: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: H. Friesinger – F. Daim Hrsg., Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung vom 25. bis 28. Oktober 1982 in Stift Zwettl, Niederösterreich, Vol. 2, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 157–200.
- Steinhübel, J. 2014: Velká Morava na polceste od kmeňa ku štátu. Forum Historiae 8/2, 71–97.
- Steuer, H. 1987: Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischer Zeugnisse. In: K. Düwel – H. Jankuhn – H. Siems – D. H. Timpe Hrsg., Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa, Teil IV, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 113–197.
- 1989: Archaeology and history: proposals on the social structure of the Merovingian kingdom. In: K. Randsborg ed., The birth of Europe. Archaeology and social development in the first millenium, Analecta Romana Instituti Danici. Supplementa 16, Roma: Accademia di Danimarca, 100–122.
- 2004: Adelsgräber, Hofgrablegen und Grabraub um 700 im östlichen Merowingerreich – Widerspiegelung eines gesellschaftlichen Umbruchs. In: U. Nuber Hrsg., Der Südwesten im 8. Jahrhundert aus historischer und archäologischer Sicht, Ostfildern: Thorbecke, 193–217.
- Stiendorf, A. 2012: Marken und Markgrafen: Studien zur Grenzsicherung durch die fränkisch-deutschen Herrscher. Monumenta Germaniae Historica – Schriften Bd. 64. Hannover: Hahnsche.
- Szameit, E. 2000: Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich. Mit Fragen zur ethnischen Bestimmung karolingerzeitlicher Gräberfelder im Ostalpenraum. In: R. Bratož ed., Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 507–544.
- Szöke, B. M. 2010: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. Anteus 31–32/1, 9–52.

- Štefan, I. 2011: Great Moravia, Statehood and Archaeology. In: J. Macháček – Š. Ungerman Hrsg., Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa, Bonn: Habelt-Verlag, 333–354.
- 2014: Mocní náčelníci od řeky Moravy? Poznámky ke struktuře raných států. *Archeologické rozhledy* 66, 141–176.
- Tainter, J. A. 2009: Kolapsy složitých společností. Praha: Dokořán.
- Theuvs, F. 2004: Exchange, religion, identity and central places in the early Middle Ages. *Archaeological Dialogues* 10/2, 121–138.
- Tovornik, V. 1988: Die Slawen. In: H. Dannheimer – H. Dobsch Hrsg., Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern/, Mattsee/Salzburg/, 19. Mai bis 6. November 1988, München: Arbeitsgruppe Bajuwarenausstellung 1988, 118–128.
- Třeštlík, D. 1973: „Trh Moravanů“ – ústřední trh Staré Moravy. *Československý časopis historický* 21, 869–894.
- 1988: Laudentenburch. O jménu velkomoravského Pohanska. *Časopis Matice Moravské* 97, 281–292.
- 1997: Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 1999: Myslití dějiny. Praha – Litomyšl: Paseka.
- 2000: Veliké město Slovanů Praha. Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století. In: L. Polanský – J. Sláma – D. Třeštlík edd., Přemyslovský stát kolem roku 1000, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 49–70.
- 2001: Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 2003: Dějiny ve věku nejistot. In: J. Klápště – E. Plešková – J. Žemlička edd., Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštlíka, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 23–44.
- 2006: Kdo a proč vyvraždil Slavníkovce? Spor biskupa Vojtěcha s Vršovci a s českým státem. *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue* 28/1, 14–16.
- 2007: Proč byli vyvražděni Slavníkovci?. In: V. Vaněk – J. K. Kroupa edd., Slavníkovci v českých dějinách, Praha: Státní oblastní archiv v Praze, 13–19.
- Tymowski, M. 2008: State and Tribe in the History of Medieval Europe and Black Africa – a Comparative Approach. *Social Evolution & History* 7/1, 171–196.
- Varadžin, L. 2010: Hrnčířská výroba ve východní části střední Evropy 6.–13. století v archeologických pramenech. *Archeologické rozhledy* 62, 17–71.
- Vařeka, P. 1998: Proměny keramické produkce vrcholného a pozdního středověku v Čechách. *Archeologické rozhledy* 50, 123–137, 334.
- Vavřínek, V. 2013: Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem. Praha: Vyšehrad.
- Velikonja, J. 1996: Imre Boba. Győr 23. 10. 1919 – Seattle 11. 1. 1996. *Zgodovinski časopis* 50/2, 299–300.
- Verhulst, A. 2002: The Carolingian Economy. Cambridge: Cambridge University Press.
- Videman, J. – Macháček, J. 2013: Nové mincovní nálezy z dolního Podolí v kontextu raně středověké Moravy. *Archeologické rozhledy* 65, 851–871.
- Videman, J. – Paukert, J. 2009: Moravské denáry 11. a 12. století. Kroměříž: Česká Numismatická Společnost.
- Vignatiová, J. 1992: Břeclav – Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Wachowski, K. 1997: Śląsk w dobie przedpiastowskiej: studium archeologiczne. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Warnke, C. 1987: Der Handel mit Wachs zwischen Ost- und Westeuropa im frühen und hohen Mittelalter. In: K. Düwel – H. Jankuhn – H. Siems – D. H. Timpe Hrsg., Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa, Teil IV, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 545–569.
- Wefers, S. – Gluhak, T. 2010: Eifel lava: the provenance of two Late Iron Age rotary querns discovered in Bohemia. *Archeologické rozhledy* 62, 3–16.
- Wickham, C. 2005: Framing the early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Wihoda, M. 2010a: Nostra terra tua est camera. České země v počátcích středověké Evropy. In: L. Reitingering – M. Wihoda edd., Proměna středověké Evropy raného a vrcholného středověku, Brno: Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 11–33.
- 2010b: Morava v době knížecí 906–1197. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 2014: Großmähren und seine Stellung in der Geschichte. In: P. Sikora Hrsg., Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa 23, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 61–91.

- Wolfram, H. 1995: Grenzen und Räume: Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907. Wien: Ueberreuter.
- 2001: The creation of the Carolingian frontier-system, c. 800. In: W. Pohl – I. N. Wood – H. Reimitz eds., *The Transformation of Frontiers From Late Antiquity to the Carolingians. The transformation of the Roman world*, Leiden – Boston: Brill, 233–245.
- 2011: Die ostmitteleuropäischen Reichsbildungen um die erste Jahrtausendwende und ihre gescheiterten Vorläufer. Ein Vergleich im Überblick. In: I. Hlaváček – A. Patschovsky Hrsg., *Böhmen und seine Nachbarn in der Premyslidenzeit. Vorträge und Forschungen 74, Ostfildern: Jan Thorbecke*, 49–90.
- Yorke, B. 1990: *Kings and kingdoms of early Anglo-Saxon England*. London: Seaby.
- Žemlička, J. 1997: *Čechy v době knížecí (1034–1198)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

On the subject of Great Moravia, early medieval archaeology and archaeologists in general

An article published in the journal *Archeologické rozhledy* in 2012 called for a general discussion on the nature of Great Moravian society (Macháček 2012). The current text is a continuation of the exchange of opinions on Great Moravia and the methods for learning about the empire while addressing methodological questions, the market, articles of exchange, the function of Pohansko near Břeclav and other Great Moravian fortified settlements, the taxation of society, the slave trade, land ownership, the standing of the ruling families, the borders of Great Moravia and finally the demise of this 'empire', the cause of which are of great importance in understanding the nature of society at the time. The following argumentation is based primarily on archaeological sources.

One conclusion of a more general nature has been drawn from the discussion thus far. It is extremely important that the terms used in professional texts (state, chiefdom, taxes, tribute, land property, trade, currency, etc.) do not remain merely empty shells but are filled with specific content. Archaeologists and historians must be consistent in the method and the applied conceptual apparatus. If they are to work in the anthropological (processual) paradigm, Great Moravia is a chiefdom. But if this interpretive framework is abandoned, either in the culture-historical direction or toward the post-processual paradigm, they can modify the terminology to match the given discourse. However, it must always be clear what their words mean; they cannot remain mere rhetoric or meaningless phrases. Only in this way will the words be comprehensible in a national and international context.

English by David J. Gaul

JIŘÍ MACHÁČEK, Ústav archeologie a muzeologie, Masarykova univerzita, Arne Nováka 1, CZ-602 00 Brno
machacek@phil.muni.cz